

MAGYAROK A KAUKÁZUSBAN
HUNGARIANS IN THE CAUCASUS
ՀՈՒՆԳԱՐԱՑԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ՝

MAGYAROK A KAUKÁZUSBAN

A MAGYAR ÓSHAZA KUTATÁSA

ÖRMÉNYORSZÁGBAN ÉS A KAUKÁZUSBAN

HUNGARIANS IN THE CAUCASUS

IN SEARCH OF THE HUNGARIAN HOMELAND

IN ARMENIA AND THE CAUCASUS

ՀՈՒՆԳԱՐԱՑԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ՝

Հունգարական արմատների որոնումը

Հայաստանում և Կովկասում

Írta és szerkesztette KRÁNITZ PÉTER PÁL

Written and edited by PÉTER PÁL KRÁNITZ

Շարադրանքն ու խմբագրումը ՊԵՏԵՐ ՊԱՆ ԿՐԱՆԻՑԻ

Országos Széchényi Könyvtár

Örmény Kulturális Központ

Budapest, 2016

Jelen kiadás az Országos Széchényi Könyvtár
és az Örmény Kulturális Központ együttműködése révén valósult meg.

Felelős kiadó: Dr. Tüske László főigazgató

Kiadói programvezetők: Dr. Boka László (OSZK) és Avenesian Alex (Örmény Kulturális Központ)

A kiállítást kivitelezte: STÁB-STUDIO Kft.
A kiállítás belsőépítészeti és grafikai terve: Imre Olga
A térképeket szerkesztette: Kis Réka
A katalógust tervezte: Vincze Judit
Munkatársak: Bíró Barbara, Budai-Király Tímea,
Herendi László, Pétersilka Ágnes, Zsupán Edina

Nyomta és kötötte: Nalors Grafikai Kft.
Felelős vezető: Szabó Gábor

ISBN 978-963-200-661-1

Örmény nyelvre fordította: Aida Frunjyan
Az örmény nyelvű fordítást lektorálta: Avanesian Alex

Külön köszönet: Emberi Erőforrások Minisztériuma (NEMZ-KUL-16-0410);
Országos Örmény Önkormányzat; Arménia Népe Kulturális Egyesület;
DMJV Örmény Nemzetiségi Önkormányzat; KMJV Örmény Nemzetiségi Önkormányzat;
Belváros-Lipótváros Örmény Nemzetiségi Önkormányzat; Kispesti Örmény Nemzetiségi Önkormányzat

© Országos Széchényi Könyvtár, 2016
© Örmény Kulturális Központ, 2016

TARTALOM

KÖSZÖNTŐ	7
PREFACE.....	8
ՆԱԽԱԲԱՆ.....	9

A MAGYAR ŐSHAZA KUTATÁSA ÖRMÉNYORSZÁGBAN ÉS A KAUKÁZUSBAN.....	11
---	----

IN SEARCH OF THE HUNGARIAN HOMELAND IN ARMENIA AND THE CAUCASUS.....	31
---	----

ՀՈՒՆԳԱՐԱՅԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀՈՒՆԳԱՐԱՅԻՆԵՐԻ ԲՆՈՐԴԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՓՆՏՐԵԼԻՍ.....	37
--	----

MAGYAROK A KAUKÁZUSBAN? HUNGARIANS IN THE CAUCASUS? ՀՈՒՆԳԱՐԱՅԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.....	43
---	----

AZ ÖRMÉNY–MAGYAR ETNOGENEZIS ELMÉLETE THE THEORY OF ARMENO-HUNGARIAN ETHNOGENESIS ՀԱՅ-ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԷԹՆՈԳԵՆԵԶԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	59
---	----

ZICHY JENŐ EXPEDÍCIÓI THE EXPEDITIONS OF JENŐ ZICHY ՅԵՆՈ ԶԻՉԻ ԱՐԵԱՎԱԽԱՄԲԵՐԸ.....	69
--	----

LITOGRAFÍÁK ÉS FÉNYKÉPEK A KAUKÁZUSBÓL MAGYARORSZÁGON LITHOGRAPHIES AND PHOTOS FROM THE CAUCASUS IN HUNGARY ԼԻՏՈԳՐԱՖԻԱՆԵՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍՅ՝ ՀՈՒՆԳԱՐԻՍՅՈՒՄ.....	81
--	----

FESTMÉNYEK A KAUKÁZUSBÓL ÉS A ZICHY-EXPEDÍCIÓRÓL PAINTINGS ABOUT THE CAUCASUS AND THE ZICHY-EXPEDITIONS ԿՈՎԿԱՍԻՆ ԼԻ ՋԻՉԻԻ ԱՐՇԱՎԱՍԻԲԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՆԿԱՐՆԵՐ	91
A ZICHY-EXPEDÍCIÓK KINCSEI TREASURES OF THE ZICHY-EXPEDITIONS ՋԻՉԻԻ ԱՐՇԱՎԱՍԻԲԵՐԻ ԳԱՆՁԵՐԸ.....	97
DÉCHY MÓR EXPEDÍCIÓI ÉS A KAUKÁZUSI MAGYARSÁG IRODALMA THE EXPEDITIONS OF MÓR DÉCHY AND THE LITERATURE OF CAUCASIAN HUNGARIANS ՄՈՐ ԴԵՉԻԻ ԱՐՇԱՎԱՍԻԲԵՐԸ ԼԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀՈՒՆԳԱՐԱՅԻՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	107
SZŐNYEGEK ÉS SZÖVETEK ÖRMÉNYORSZÁGBÓL ÉS A KAUKÁZUSBÓL CARPETS AND TEXTILES FROM ARMENIA AND THE CAUCASUS ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՆՎԱԾՔՆԵՐԸ.....	119
MAGYAROK A KAUKÁZUSBAN A 20. SZÁZADBAN HUNGARIANS IN THE CAUCASUS IN THE 20 TH CENTURY ՀՈՒՆԳԱՐԱՅԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 20 ԴԱՐՈՒՄ	125
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS – ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	135

KÖSZÖNTŐ

Az Országos Széchényi Könyvtár *Magyarok a Kaukázusban: A kaukázusi őshaza kutatása a 19. században* című, 2015. évi tavaszi–nyári nagykiállításának katalógusát tartja kezében a tisztelt olvasó. A Nemzeti Könyvtár régóta dédelgetett gondolata volt egy olyan hézagpótló tárlat megrendezése, mely a kulturális nemzetépítési folyamat részeként, vagy inkább annak utóhatásaként, a kaukázusi őshazakutatás 19. századi, romantikus gondolatát kívánta átfogóan bemutatni s feltárni, elsődlegesen az OSZK gyűjteményeiben található páratlan anyagok mentén, melyek a tudományos értekezésektől a valóság alapot sok esetben nélkülöző, de annál népszerűbb korabeli elméletekig terjedtek.

Az őshazakutatás elsődleges időszaka, virágkora – bár ennek első eredményei legalább a 13. századi domonkos szerzetesek ázsiai expedícióitól számíthatók – a nemzeti ébredés korszaka volt. A keleten maradt magyarok rejtelmes történetét kutatókban vagy az iránt érdeklődőkben ugyanis a történész szakembereken túl elsődlegesen egy megnövekedett társadalmi érdeklődést is látnunk kell, melyet egyértelműen a reformkor és a késő romantika kora biztosított. A titkok és az érthetetlen, az ismeretlen utáni vágy párosult ez esetben a nemzeti, faji, testvéri kötődések újbóli felkutatásával, s értelemszerűen azzal az igénnyel is, mely a magyarság ön meghatározását, önazonosságának kérdéseit emelte előtérbe, amely

kérdéskörnek nem annyira a múltban, mintsem a mindenkori jelenben (a korabeli magyar társadalomban és a korabeli Európában) volt kiemelten is legitimáló szerepe.

Együttműködésben a Néprajzi Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia, az ELTE Egyetemi Könyvtár és a Matica Srpska Galéria különböző gyűjteményeivel sikerült olyan gazdag anyagot bemutatnunk, melyek egy része – a különböző korabeli expedíciókból származó, hazahozott anyagok révén – a nagyközönség előtt is máig feltáratlan maradt.

A katalógusban megtekinthető kéziratok és nyomtatványok, festmények és textíliák, s megannyi más kiállítási tárgy e különleges eszmetörténeti téma kontextualizált bemutatását biztosította, melyet hosszas feltáró munka előzött meg, melyben a kurátor Kránitz Péter Pál összegző munkáján túl a fent említett intézmények számos munkatársa áldozatkész munkájáért is hálánkat fejezzük ki. Hálával tartozunk továbbá az Örmény Kulturális Központnak és a Nemzeti Kulturális Alapnak a támogatásáért, mely révén egy háromnyelvű, gazdag képanyaggal ellátott katalógussal segíthetjük a tájékozódást a téma iránt érdeklődőknek. A remek tárlatnak ez a kötet biztosít maradandó emléket.

Dr. Boka László, Tudományos igazgató

PREFACE

This volume is a catalogue for the spring & summer 2015 grand exhibition of National Széchényi Library titled *Hungarians in the Caucasus: (Re)searching the Caucasian Homeland in 19th century Hungary*. It had been a desire of the National Library for a long time to organize an exhibition that displays 19th century Hungarian expeditions to, and studies on the Caucasus exploring the romanticist idea of an ancient homeland of early Hungarian tribes in the Caucasus – a segment, or rather an aftermath of the progress of cultural construction of national identity. The exhibition is mostly based upon the unique materials kept in different collections of the library, varying from scholarly treatises to popular, and to a certain extent, often fictional theories.

The age of national awakening was the heyday of studies and researches on early Hungarian history and the original homeland of Hungarians – although they date back to at least as early as the 13th century expeditions of Dominican brothers to Asia. The mysterious history of the Hungarian tribes who remained in “the East” was encompassed by a rapidly growing interest and enthusiasm in the Hungarian society from the late 18th century and throughout the 19th century, especially in the late Romantic period. The desire for the secret, the incomprehensible and the unknown went hand in hand with the hope to (re)discover fraternal, national or “racial” kinships, and a growing claim

for the development of cultural and historical identity which played a major role in the national legitimization of Hungarian and European societies in past and present.

In collaboration with different collections of the Museum of Ethnography, the Museum of Applied Arts, the Museum of Fine Arts Budapest, the Hungarian Academy of Sciences, the Eötvös Lóránd University Library and the Gallery of Matica Srpska we succeeded in displaying a rich collection of material, a considerable part of which, as collections of previous expeditions to the Caucasus, had never been exposed to the public before.

Manuscripts and printed materials, paintings and textiles, and many other items presented in the catalogue provide a contextualized demonstration of this fascinating topic of the history of ideas, preceded by a long and elaborate research by curator Péter Pál Kránitz and many research fellows of the above mentioned institutions whose generous contribution is highly appreciated. We express our gratitude to the Armenian Cultural Centre and the National Cultural Fund of Hungary for their contribution, thanks to which a trilingual catalogue, rich in illustrations, now provides information to those interested in this remarkable topic. The volume is a fine tribute to an excellent exhibition.

László Boka PhD, Director of Research

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մույն հատորը ներկայացնում է Մեչենի անվան ազգային գրադարանում 2015 թ. գարնանը և ամռանը տեղի ունեցած “Հունգարացիները Կովկասում. Կովկասյան բնօրրանի փնտրտուքը և ուսումնասիրությունը 19 դարի Հունգարիայում” խորագիրը կրող մեծ ցուցահանդեսի կատալոգը: Ազգային գրադարանը, առավելապես հիմնվելով իր տարբեր հավաքածուներում պահվող բացառիկ նյութերի, գիտական և հանրամատչելի աշխատությունների, ինչպես նաև շատ անգամ որոշ չափով մտացածին տեսությունների վրա, վաղուց ցանկություն ուներ կազմակերպելու մի ցուցահանդես, որտեղ կներկայացվեին 19 դարում հունգարական արշավախմբերի Կովկաս կատարած ուղևորությունները և Կովկասին նվիրված այն ուսումնասիրությունները, որոնք դիտարկում էին Կովկասը իբրև հին հունգարական ցեղերի հնագույն բնօրրանը լինելու ռոմանտիկ գաղափարը, մի գաղափար, որը մաս էր կազմում ազգային ինքնության մշակութային կառույցի զարգացումների, կամ ավելի շուտ դրա հետևանքն էր:

Ազգային զարթոնքի դարաշրջանը նաև հին հունգարական ցեղերի պատմության և հունգարացիների հնագույն բնօրրանի ուսումնասիրությունների գազաթնակետն էր, և թեև սա երկարատև պատմություն ունեցող մի ավանդույթ է, որը սկիզբ է առել 13 դարում դոմինիկյան եղբայրների արշավախմբերի՝ Ասիա կատարած ուղևորություններով: Արևելքից

չտեղաշարժված հունգարացի ցեղախմբերի խորհրդավոր պատմությունը արագորեն գրավչություն ձեռք բերեց 18 դարի վերջում և ոգևորեց ամբողջ 19 դարի ընթացքում, հատկապես ռոմանտիզմի ժամանակաշրջանում: Ծարափա առ այդ գաղտնիքը, անհասկանալին ու անհայտը այս դեպքում զուգակցվեց եղբայրական, ազգային և “ցեղային” ազգակից կապերը (վերա)գտնելու հույսի և պատմա-մշակութային ինքնության զարգացման աճող պահանջի հետ, որը մեծ դեր խաղաց հունգարական և եվրոպական հասարակությունների ազգային ինքնաճանաչման մեջ հավասարապես և՛ անցյալում, և՛ ներկայում:

Քննության առնելով տարբեր հաստատությունների՝ Ազգագրության, Կիրառական արվեստի, Բուդապեշտի գեղեցիկ արվեստների թանգարանների, Հունգարիայի գիտությունների ակադեմիայի, Օսվոշ Լորանդի համալսարանի գրադարանի, Մատիցա Մրպսկա պատկերասրահի հավաքածուները, մեզ հաջողվեց ի ցույց դնել մշակութային արժեքների մի հարուստ ընտրանի, որի զգալի մասը՝ որպես կովկասյան արշավախմբերի հավաքածուներ, նախկինում երբևէչէր ներկայացվել հանրությանը:

Կատալոգում տեղ գտած ձեռագրերն ու տպագիր նյութերը, նկարներն ու մանվածքները, ինչպես նաև շատ այլ նյութերը հնարավորություն են տալիս ներկայացնել գաղափարների պատմության այս հիասքանչ թեման՝ երբևէ չարված ընդգկուն համատեքստով: Սրան նախորդել է ցուցահանդեսը

համակարգող Պետեր Պալ Կրանիցի և վերը նշված հաստատությունների շատ գիտնականների երկարատև և մանրակրկիտ աշխատանքը, որոնց երախտապարտ ենք իրենց մեծ ավանդի համար: Հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը Հայկական մշակութային կենտրոնին և Հունգարիայի ազգային մշակութային հիմնադրամին իրենց ներդրումի համար, որի շնորհիվ եռալեզու

պատկերագարդ կատալոգը այժմ կարող է նպաստել ցուցադրության տեղեկատվությանը՝ նրանց համար, ում հետաքրքիր է այս ուշագրավ թեման: Հատորը գեղեցիկ տուրք է գերազանց ցուցահանդեսի համար:

Դր. Լասլո Բոկա, Գիտական ղեկավար

A MAGYAR ŐSHAZA KUTATÁSA ÖRMÉNYORSZÁGBAN ÉS A KAUKÁZUSBAN¹

Bevezetés

„Bizony így volt: még eddig minden keleti fölfedező utazás nyomában fájdalmas csalódás váltotta fel azok reménykedését, akik felajzott lélekkel, délilibabos kép után révedeztek, akik szemeiket olyan messze tájakra irányították, ahol a nagy távolság és a történelem gomolygó köde miatt tévedni is, csalódnai is csak igen nagyot lehet” – írta Marjalaki Kiss Lajos 1930-ban a *Nyugat* hasábjain.² Szavaiban felfedezhetjük a kiábrándultság hangjait, melyek az előző korokra jellemző romantikus, pátoszi hangvételi, általában a hun–magyar eredetelméletet hirdető, korunk, sőt, már a két világháború közötti időszak történettudományi módszertana szempontjából erősen kifogásolható őshazakutatás kapcsán nyilvánult meg. A 18–19. századi – sok esetben, valójában inkább irodalmi jellegű – történeti művek primátusát a korban fokozatosan visszaszorították – ám népszerűségüket végleg el nem törölték – a tudományos intézmények, egyetemek műhelyei, az interdiszciplinaritás.³ A 18. század végén azonban II. József centralizáló és

németesítő törekvéseivel szemben tanúsított ellenállás, majd a reformkor eszméi addig soha nem látott lendületet adtak az őshazakutatásnak, számtalan őshazakutató-expedíció, tanulmány és kötet realizálásában csúcsosodva ki, megmozgatva a magyar társadalom művelt rétegének egészét. A hosszú 19. század a magyar történetírás szempontjából nevezhetők az őshazakutatás századának is.

Az elképzelt magyar őshaza – *Szkitia*, később *Magna Hungaria*, *Jugria* – képe már a 9. századtól kezdve a *Kelet* mitikus terében került elhelyezésre Európában és Magyarországon egyaránt, a magyar nemzet származását és korai történetét tekintve letűnt korok ködbe vesző, távoli helyszíneit feltételezve. Az őshaza és a hátramaradt magyarok lezármazottjai felkutatásának igénye már Julianus barát 13. századi keleti expedíciója óta élénken élt a magyar történettudatban, mely a nyomtatás elterjedésével és a nemzettudat kiforrásával a szélesebb tömegek számára is megélhetővé vált.⁴ A nemzeti

---

1 A kaukázusi őshaza elmélete és örmény aspektusai egy-egy tanulmány képeben részletesebben is ismertetésre került: KRÁNITZ Péter Pál, *A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században*, *Világtörténet*, 36(2014), III, 529–544; KRÁNITZ Péter Pál, *The idea of the Caucasian Hungarians and its Armenian aspects in 19th century Hungary*, *Banber Matenadarani*, 21(2014), 205–223.

2 MARJALAKI KISS Lajos, *Új úton a magyar őshaza felé*, *Nyugat*, 23(1930), XII, 899.

3 László Gyulát idézve: „E hagyomány alatt csendesen, észrevétlenül, majd vad vitákat kavarva jelent meg a monda helyett a tudomány, amely a káprázóan szép múlt helyett szürkét, de igazolható tárt elénk.” Vö. LÁSZLÓ Gyula, *Köszöntjük az olvasót = Az őshazától a Kárpátokig*, szerk. SZOMBATHY Viktor, Budapest, Panoráma, 1985, 10.

4 Sokak szerint anakronizmus lenne nemzettudatról és nemzeti identitásról beszélni Magyarországon a 18. századot megelőző időszak tekintetében. E rövid, ismeretterjesztés céljával írt soroknak nem célja a kérdésben állást foglalni – a szakirodalomra kíván támaszkodni. Gyáni Gábor szerint a 18. századot megelőzően „[h]árom, egymástól elkülönülő fogalma létezett [...] a nemzetnek: elsőként azt jelentette, hogy az illető (1) a magyar királyság alattvalója; (2) hogy eredete, nyelve és szokásai szerint egy adott csoporthoz tartozik; (3) hogy beletartozik a rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* keretébe.” E gondolatot egészítik ki Szűcs Jenő szavai: „a 18-19. század fordulójára nemcsak annyiban jelenti valami újnak a kezdetét, hogy korábbi integrációs folyamatok az újkori polgári átalakulás bázisán felgyorsultak, s a korábbiaknál magasabb szintű és zártabb formákat hoztak létre, hanem annyiban is, hogy az ezután »nemzetinek« nevezett – a teóriában sokféleféleképpen, gyakran inadekvát tényezőkkal, ismérvekkel és érvekkel meghatározott, ill. alátámasztott – objektív valóság (csoport) egyidejűleg konkrét összetevőitől elvonatkozott eszmei entitás formáját öltötte. Ebből következik, hogy a »nemzet« a 18. sz. vége óta – s csakis azóta – az adott csoport tagjai

nyelven, nyomtatásban tömegesen elérhetővé váló irodalmi termékek ugyanis nagyban hozzájárultak a nemzeti öntudat kialakulásához Európában és Magyarországon egyaránt, melyre igen kiváló, kézzel fogható példát nyújt jelen tanulmány témája, a kaukázusi őshaza elméletének historiográfiája.⁵ Hiszen egyetlen, a 18. század első harmadában készült, majd számtalan kiadást megélt levél hatására nem kevesebb, mint egy tucat expedíció indult Magyarországról a Kaukázusba, a magyar őshaza, s az *ősmagyarok*⁶ „feltalálása” céljából.

E bevezető tanulmány nem östörténeti mű. Nem célja a lehetséges őshazaelméletek valóságossága felett ítéletet mondani, így a kaukázusi őshaza mellett sem kíván állást foglalni – a Baskíriától a Kaukázusig terjedő tárgyi emlékek, az írott források vizsgálatá és felülvizsgálata más diszciplínák képviselőinek feladata. A továbbiakban az eszmetörténet és historiográfia mezsgyéjén haladva a 19. századi magyar történetírás és történettudat egy szilánkjával – annak a nemzettudatra gyakorolt esetleges hatásaira különös hangsúlyt helyezve – a lehetséges kaukázusi magyar őshaza és a közös órmény–magyar etnogenezis elméletét boncolgatja a tanulmány.

Egy eszme születése és kibontakozása

Amint az feljebb említésre került, a kaukázusi őshaza eszméjének 19. századi kicsúcsosodásához vezető út egyetlen levél papírra vetésével kezdődött. E levél írója Turkoló Sámuel volt, II. Rákóczi Ferenc hadseregének lovastisztje, ki 1716-ban Oroszországba emigrált, majd I. Nagy Péter cár hadseregében szolgálva részt vett a Perzsia elleni hadjáratban a Kaszpi-tenger nyugati partjainál. Asztrahánban tartózkodott 1725 során, amikor egy Farkas Máté nevű honfitársának segítségével levelet küldött „szikszói atyafiainak”, amelyben beszámolt a kaukázusi *Magyar* váráról, mint a kaukázusi magyar őshaza ősi fővárosáról, egyebek mellett a következőket írva:

„Az Magyarok Királya pedig lakott Kúma nevű folyóvíz mellett, mellynek Palotái jóllehet rongyosok, de ma is fennállanak, és azon Lakó helyet itt való pogány Nyelven Magyaroknak hívják...”⁷

Levele rendkívüli népszerűségnek örvendett már a 18. század második felében, s a 19. század során is számtalan kiadást élt meg. Számos változata ismert, a tizenkét ismert példány összesen öt különféle datálással bír, amelyek közül nyolc 1725. április 2-át tünteti fel a levél keltének dátumaként. Először

---

számára meghatározott standardizált értékek hordozója, ill. összegzője lett, következésképpen tehát a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, s mint ilyen a csoport-lojalitás lényeges [...] tárgyává vált.” Vö. GYÁNI GÁBOR, Szűcs Jenő, *a magányos történetíró*, Forrás, 40(2008), VI, 3–18; Szűcs Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Budapest, Gondolat, 1974, 208.

5 Amint azt Benedict Anderson megfogalmazta, míg „a kéziratos tudás ritka volt és misztikum lengte be, addig a nyomtatott tudás alapját a reprodukálhatóság és a terjesztés jelentette. [...] Ezek a nyomtatott nyelvek [...] járultak hozzá a nemzeti tudat alapjainak lerakásához.” BENE-DICT Anderson, *Elképzeltek közösségei: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Budapest, L’Harmattan–Atelier, 2006, 44, 49.

6 Györffy György szerint a keleten lakó magyarokra és a magyarok őseire egyaránt utalt Anonymus Gestájában a *Dentumoger* kifejezés. E két jelentéstartam egybemosódása, azonos névvel illetése még a 19. században is jellemző volt, mely a kaukázusi őshaza és a kaukázusi magyarság eszméjét hirdető szerzőknél, kutatóknál is felfedezhető. Vö. GYÖRFFY György, *Kronikáink és a magyar őstörténet: Régi kérdések – Új válaszok*, Budapest, Balassi, 1993, 55–56.

7 A levél egyik fennmaradt példánya, melyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, bemutatásra kerül jelen kötet katalógusában is, mindazonáltal a könnyebb értelmezhetőség céljából a fenti idézetet a *Sokféle* c. periodikában 1801-ben közölték szerint olvashatjuk. Vö. *Turkoló Levele*, Sokféle, 1801, VII, 164. A kaukázusi Magyar városáról nyomtatásban először Bél Máttyás adott hírt: BÉL Máttyás, *Adparatus ad Historiam Hungariae*, Pozsony, 1735.

1747-ben Győrött jelent meg nyomtatott formában, majd egyebek mellett 1783-ban, 1795-ben, 1801-ben, 1825-ben és 1879-ben, ám ezeken kívül még számos alkalommal jelent meg többek között a *Tudománytár* (1843) és a *Vasárnapi Újság* (1867) hasábjain is.⁸ Első kiadását követően a levél hozzátétőleg másfél évszázadra aktív vita tárgyává vált, számos tanulmány próbálta megcáfolni, illetve alátámasztani hitelességét.⁹

A másik tényezőt, amely hatalmas szerepet játszott a kaukázusi magyarság gondolatának kialakulásában, az orosz-török és orosz-perzsa háborúk kaukázusi hadszínteréről érkező híradások képezték. A Kaukázus meghódítása I. Nagy Péter cár dagesztáni hódításai óta előkelő helyet foglalt el az Orosz Birodalom külpolitikai céljai között, mely folyamat Nagy Katalin cárnő Fekete-tenger parti hódításait követően a Dél-Kaukázus meghódításával folytatódott, amely 1801. szeptember 12-én, a Grúz Királyság annektálásával kezdődött. A Kaukázus hegyvidéki régiójában jelen lévő két nagyhatalom, az Oszmán és a Perzsa Birodalmak között évszázadok óta

fennálló *status quo* a grúziai orosz expanzióval felborult, s megkezdődtek azok a hatalmi harcok, amelyek a politikai térkép újrarajzolásával végződtek a térségben.¹⁰ A háborúk kaukázusi hadszínterei az ekkor már élénk magyar sajtótól módfelett foglalkoztatták, így például a *Hazai és Külföldi Tudósítások* című hetilap 1828. évfolyamának – ebben az évben érte el a kaukázusi hadi helyzetet a csúcspontját – csaknem minden számában olvashatóak voltak a híradások, nem csupán a hadfordulatokról, de a régió egyéb vonatkozásairól, így annak etnikumairól is. Így vált a közbeszéd tárgyává a kaukázusi avar nevezetű dagesztáni etnikum, amelyet akkoriban – nem csupán hazánkban, de nemzetközi szinten is – a Kárpát-medencét a 6. században benépesítő avarokkal azonosítottak.¹¹ A *Hasznos Mulatságok* 1828. évfolyamában számos cikk foglalkozott a kaukázusi „atyafiakkal”:

„Mély érzésekkel telik el a’ magyar szív, midőn ezen népségek között atyafiaiainak nyomaira talál. [...] Az Ávárok, ezen ősi igen nevezetes nép-törzsök, laknak Attila folyóvíz mellett, és annak a’ Kaukázusra felmenő hegy-völgyeiben, itt a’ fő város Chumsak, vagy Kunság (Hunnenstadt) fekszik...”¹²

8 A nyomtatásban való megjelenés helyeiről számot ad: Turkolyról, levele keletkezésének körülményeiről és a nyomtatásban való megjelenés helyeiről bővebben számot ad: SERES István, *A magyar őstörténet kutatás egy különös forrása – Gondolatok Turkoly Sámuel asztraháni leveléről = A Kívánt Világosság*, szerk. DOBROVIC S Mihály, Dunaszerdahely, Liliom Aurum, 2009, 62–83; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Budapest, 1914, 576–577; TARDY Lajos, *Kaukázusi magyar tükör. Magyarok, grúzok, cserkeszek a kezdetektől 1848-ig*, Budapest, Akadémiai, 1988, 221–222.

9 A levél hitelességéről szóló vita egy kései, érdekes fejezetének a *Századok* adott helyet: DEÁK Farkas, *Adatok a török-tatár rabok történetéhez*, I, Századok, 19(1885), VII, 579–589; THALY Kálmán, *Nyílt levél Deák Farkashoz*, Századok, 19(1885), IX, 683. Turkoly leveléről és a kaukázusi magyarságról az *Ethnographia* hasábjain Munkácsi Bernát is elmélkedett: MUNKÁCSI Bernát, *A kaukázusvidéki magyar-kutatás történetéhez*, *Ethnographia*, 8(1897), VI, 459–467.

10 Csupán érdekességként jegyezném itt meg azt, hogy az orosz–grúz államszerződés udvarközi tárgyalásai során a mediációt az a német származású Reineggs Jakab végezte, aki, miután alkímia vádjával a lipcsei egyetemről eltanácsolták, az 1765-ben Mária Terézia által alapított nagyszombati orvosi karon elsőként doktorált 1773-ban. Reineggs Jakab egyik, a Kaukázusról szóló körete a katalógusban is bemutatásra kerül. Bővebben számot ad: TARDY Lajos, *Reineggs Jakab, az orvosi kar első „sub auspiciis” doktora = Orvoseképzés a nagyszombati egyetemen 1769-1777*, szerk. MAGYAR László András, SCHULTHEISZ Emil, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.), 307–336. Az orosz–török és orosz–perzsa háborúkról bővebben számot ad: Nikolas GVOSDEV, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819*, New York, St. Martin’s, 2000.

11 Erről James Bryce brit politikus és történész is számot adott 1877-ben megjelent művében: „Maga Shamyl a lezigeikkel rokon avar törzsből származott, amely hátrahagyott maradványa a nagy nomád nemzetnek, amely Pannoniát (Magyarországot) a hatodik és a nyolcadik századok között uralma alatt tartotta”. Lásd: JAMES BRYCE, *Transcaucasia and Ararat*, London, Macmillan, 1877, 52–53.

12 *A’ Kaukázus vidékiek*, *Hasznos Mulatságok*, 1828/1, CII, 381–382.

A hetilap következő számában egy bizonyos „R.E.S. Ügyész” a kaukázusi avar lakosság történetének, etnikumának és nyelvének magyar tudósok általi tudományos vizsgálatát sürgette, hozzátéve, hogy „a fent említett szavak atyafiságos öröme is buzditanak, az Avarok neve hallására!”¹³

A fent vázolt körülmények hamar arra sarkallták a magyar társadalom tudós és művelt tagjait, hogy – olykor tudományos, olykor kevésbé tudományos módszerek alapján – alátámasszák a kaukázusi őshaza elméletét. Az első ez irányban tett próbálkozásoknak tekinthetjük Jaksics Gergely, Orlay János és Ógyallai Besse János Károly kaukázusi expedícióit, valamint Dankovszky Gergely, Erdélyi József és Jerney János publikációit.

Az esztergomi születésű Jaksics Gergely és a palágyi (ma: Palágykomoróc = Паладь Комаривци, UA) származású, Oroszországban orvosként működő Orlay János 1819-ben kereste fel *Magyar városát* a kaukázusi magyarság felkutatásának céljával, mely kutatóutat koruk nagy mecénása, Jankovich Miklós támogatta.¹⁴ Expedíciójukról és annak erősen kétséges, minden bizonnyal a fantázia szülte eredményeiről a *Felső Magyar Országi Minerva* című periodika első évfolyama számolt be. A cikk alapján Jaksics és Orlay egy magyar nemessel (murrával) magyar nyelven beszélgetett, a párbeszédet a folyóirat is közölte, miszerint a magyar herceg a következőket mondta az utazóknak:

„...miik is sok vaaltozaast eerteunk, sok kezzteunk a’ Piribék, ees Martallootz! de aal feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a’ Madjarok’ Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank feuleenk maar nem is tartatok. Leumendjen a’ Nap, meg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostan de eul is fodjtak! haat van-ee meeg valaki kezzteutek, ki embereul tudna szoollani?”¹⁵

A cikk írója egy szenzációs hírrel zárta le jelentését, miszerint, idézem, „a’ Caucasiai hegyek’ környékében 300 mértföldnyi kiterjedésre, több mint hét millió ember, a’ Mahomedánusokkal, Persákkal, Mógolokkal és más nemzetekkel keverve, magyarul beszél.”¹⁶

A kaukázusi magyarság gondolatát terjesztette Dankovszky Gergely 1826-ban megjelent rövid, *A’ Magyar Nemzet Maradéki Az Ősi Lakóhelyekben* című könyve is, amelyben alátámasztani kívánta, hogy a „Kaspium tenger napnyugoti partján Kaukaszus hegy’ völgyeiben mai napig is lakoznak Magyar Nemzetünk rokonai.” A korábban, szerinte Magyar városában székelő magyarok leszármazottjait az észak-kaukázusi karacsájokban látta, állítását vélt tulajdonnév-azonosságokkal kívánta alátámasztani, amely összehasonlító nyelvészeti módszer a későbbi, századvégi őshazakutatóknál is meghatározó módszer maradt. Példaszavai azonban végletekig egyszerű, laikus érveléssel alátámasztani kívánt szövegyezéseket tartalmaztak. Alapításuk idejét és etimológiájukat figyelmen kívül hagyva, bizonyos települések hasonló elnevezését is bizonyító tényezőként látta: „Tsirikai, Klaproth szerint Tschirikai, tsira szótól származik.

13 *Avarok (Buzdításul)*, Hasznos Multságok, 1829/2, I, 4–5.

14 Erről Jaksics Gergely egy Odesszában, 1824. június 25-én kelt, Jankovich Miklósnak írt levele tanúskodik, melyet először Vásáry István közölt *in extenso*, s a kiállítás is megtekinthető volt. Vásáry ezen felül rámutatott, hogy Jankovich maga is őstörténeti kutatásokra szánta magát, amely kapcsán felvette a kapcsolatot a kaukázusi őshaza eszméjét hirdető személyek által leggyakrabban citált Heinrich Julius Klaproth, német orientalistával. Lásd: VÁSÁRY István, *Jankovich Miklós és a magyar őstörténet* = V. I., *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*, Budapest, Balassi, 2008, 187–188. Orlay és Jaksics útja s az őket követő expedíciók során elsősorban Peter Simon Pallas térképei alapján lokalizálták Magyar városát.

15 PERECSENYI NAGY László, *Két nevezetes Hazafiának Napkeleti utazásokról*, Felső Magyar Országi Minerva, 1(1825), V, 204.

16 *Ibid.* 206.

Nálunk Sáros Vármegyében talaltatik ehhez hasonló nevezetű Tsirts falu; Arak falu pedig Mosony Vármegyében.”¹⁷ Dankovszky füzetét alátámasztandó adta ki szintén Pozsonyban Erdélyi József 490 magyar-kaukázusi szógyekezést tartalmazó, szótár jellegű művét, amelyben a különféle kaukázusi nyelvek rendezetlenül, egységes entitásként kezelve jelentek meg.¹⁸

A kezdetben főleg Jaksics, Orlay, Dankovszky és Erdélyi által képviselt kaukázusi őshaza gondolata népszerű eszmévé vált a műveltebb réteg köreiben, ám természetesen a kritika hangja is hamar jelentkezett. Az elmélet első ellenlábasa Jerney János, a Magyar Tudós Társaság őstörténész tagja volt, aki bár számos művében kritizálta a fent bemutatott publikációkat és cáfolta azok legtöbb állítását, a kaukázusi magyarság létezését nem tagadta, csupán más érvrendszerben kívánta alátámasztani. Bár 1829-ben a kaukázusi magyarokról szóló számos újságcikk, Jaksics és Dankovszky híradásainak és publikációinak hatására megírt *Világosítás, az Avarok' és Kúnságiak' Nyelvének magyartalansága eránt; a' kaukaszusi népek' rövid által-nézésével* című művében még a „Magyaroknak Kaukaszus' vidékén fenlétök eránt alapos ok nélkül támasztott bal hiteleket” kívánta eloszlatni,¹⁹ később, saját állításait részben megcáfolva, a *Tudománytár* című folyóirat 1843. évfolyamában megjelent tanulmányában kijelentette, hogy a legkorábbi időkben a magyarságnak, „a' mai asztrakáni és kaukaszusi orosz kormány megye' részeiben volt lakásuk, épen ott, hol

Magyari fekszik, vagy is a' Perzsa birodalom' éjszaki tartományainak szomszédtságában.”²⁰

Az eszme, bár nem jelentette legfőbb tézisé, a kor neves történészét, Horvát Istvánt is megmozgatta, s 1825-ben megjelent, a magyarok őstörténetével foglalkozó *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb történeteiből* című monográfiája a magyarok pártus eredetét alátámasztandó, a magyarok ősi grúziai szálláshelyéről a következőket írta: „[é]szre vehetitek ezekből, hogy én a' PÁRTUS SZITYA Nemzet *Maradékainak* tartom a' *Magyarokat*, 's különösen *Georgiából* vezetem ki *Árpádot*.”²¹

Az első komolyabb vállalkozás a kaukázusi magyarok felkutatására Ógyallai Besse János Károly kaukázusi expedíciója volt 1829 és 1830 között. Besse kalandos élete során bejárta Európát a nápolyi királyi hadsereg magas rangú tisztjeként, majd nyolc éven át Kelet-Indiában kormányzósági titkárként működött, s Párizsban filológiai tanulmányai révén tájékoztatta a francia olvasóközönséget a magyar irodalomról.²² Útját Jankovich Miklós, valamint a magyar vármegyék támogatták, utóbbiak valamivel kevesebb, mint 880 forint juttatással járulva az expedíció finanszírozásához.²³ Útja Odesszán, Sztavropolon és Georgijevszken át vezetett a Kaukázus északi vonulataihoz, ahonnan Grúziába, majd az Örmény Felföldön át Kis-Ázsiába vándorolt másfél évet felölelő kutatóútja során.²⁴ Összesen öt jelentésben tájékoztatta útjáról a hazai közvéleményt, amelyek

17 DANKOVSZKY Gergely, *A' Magyar Nemzet Maradéki Az Ősi Lakóhelyekben*, Pozsony, 1826, 7.

18 ERDÉLYI József, *Sprache der Stammverwandten der Hungarn im Kaukasus, in 490 Wörtern dargestellt und mit hungarischen verglichen : ausgehoben aus Julius Klaproth's Reise in den Kaukasus, und dessen Beschreibung des östlichen Kaukasus*, Pozsony, 1826.

19 JERNEY János, *Világosítás, az Avarok' és Kúnságiak' Nyelvéről*, Szeged, 1829, 12–13.

20 JERNEY János, *A' Kúma melléki Magyar városról*, *Tudománytár*, 13(1843), I, 83.

21 HORVÁT István, *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb történeteiből*, Pest, 1825, 63–64.

22 Besse János életéről és kaukázusi útjáról a népszerűsítő, tájékoztató jellegű történeti művek hangvételében, regényes stílusban olvashatunk Tardy Lajos és Radó György tollából; franciaországi filológiai tevékenységéről Tóth Ferenc és Bernard le Calloc'h írtak érdekesítő tanulmányokat: BERNARD LE CALLOC'H, *Jean-Charles Besse, écrivain hongrois francophone*, *Chaiers d'études hongroises* 8/1996, 197–210; RADÓ György, TARDY Lajos, *Világjáró Besse János*, Budapest, Táncsis Kiadó, 1963; TÓTH FERENC, *Egy kalandor filológus Napóleon szolgálatában: Besse János Károly = Bonaparte Napóleon Koronája és Üzenete*, szerk. KÖVÉR Lajos, Szeged, JATEPress, 2007, 107–114.

23 Besse útiköltségeiről Széchényi István is megemlékezett Jankovich Miklósnak írt, jelen katalógusban is olvasható levelében.

24 Az útvonalat térkép mutatja be a katalógusban.

számos folyóiratban, hetilapban megjelentek, így a *Hasznos Mulatságokban* és a *Tudományos Gyűjteményben*. Ezek különlenyomatok formájában is megjelentek, majd első három jelentését egy kötetbe szerkesztve, 1830-ban füzet formájában adták ki *Ó-Gyallai Besse Jánosnak Tudósításai Kaukasus mellékéről, mint a' Magyarok hajdani lakhelyéről* címmel.²⁵

E tudósítások lapjain főleg általa szóazonosságoknak tartott, hasonló hangzatú tulajdonnevekre, bizonyos antropológiai ismertetőjegyek hasonlóságára és a helyi néphagyományra hivatkozva kívánta bizonyítani, hogy a magyarság ősi lakhelye a Kaukázus volt, ahol, saját szavaival élve, „húsz különböző nemzetség bizonyítja a' Magyarok régi lakását.” Ezt bizonyítandó, számos, szerinte magyar etimológiával bíró hely-, és személynevet sorolt fel: „[n]em magyarul hangzanak-é a' következő szók: Hubány, Húma, Terek, Kis-Malkab, Mara, Borz-Szukló, Lába, Teberde, Bivala, és Tsemez folyó vizek – Tsebi (nálunk Tsepi familia) Barrakai, Karatsai, Tiga (most nálunk Tege) Tsala, Gilanta's a' t. élő familiák, nem különben Khong Sári vize partján lakó nemes familia Bitó!”²⁶ Rögtön első, 1829. augusztus 8-i datálással kelt jelentésében hét különböző kaukázusi nemzetet és nemzetiséget a magyarral rokonnak vallott:

„Útunkban a' Karatsai, Kabarda, Abar, Beszlenié, Oruszpié, Tserkesz és Nogai Tatár Nemzetek' Fő embereivel, a' kik a' Generalis tiszteletére egymás után elérkeztek, ösmeretséget tettem. Ezek az egész társaság hallatára magokat többnyire Magyarok' maradékainak vallották [...] kétségkívül itt volt Eleinknek utóbb lakása, azt mind a' Kawkaz hegyek lakosai, mind a' régen itt lakó Oroszok egy szóval bizonyítják.”²⁷

Utazását követően francia nyelven, Párizsban adta ki útleíró naplóját 1838-ban, amelyben szintén bizonyítani kívánta a magyarság kaukázusi származását, ennek érdekében oldalain egy 110 szót felsorakoztató összehasonlító-szótárnak is helyet adott, amely huszonöt különféle nyelv szavaival veti egybe vélt magyar megfelelőjét. Ezekbe illeszkedett a földrajzi Európa legmagasabb hegye, az Elbrusz, valamint a bibliai Ararát hegyének magyar etimológiával való ellátása is. Besse elképzelése szerint az Elbrusz neve a magyar *elborulsz*, illetve *leborulsz* szavakból származik, s az ősmagyarok által szent hegynek tartott hegység tiszteletét tükrözi. Az Ararát neve pedig Noé bárkájának bibliai történetére reflektálva, Besse magyarázata szerint a magyar „ár-ár-állt” szóösszetételből származik.²⁸

Besse János expedícióját követően hosszú ideig viszonylagos lappangást élt meg a kaukázusi magyarság gondolata, mindazonáltal a következő évtizedek meghatározó történeti toposzaként tarthatjuk számon. 1847-ben jelent meg Szerelmey Miklós szerkesztésében a *Magyar Hajdan és Jelen...* című képes történeti album, amely a magyar történet első emlékeként a kaukázusi *Madzsari* városát, mint az ősi magyar fővárost jelöli, immáron képi ábrázolással is szolgálva az elképzelt fővárosnak.²⁹ A század utolsó negyedéig csupán egyetlen esetben találkozunk a kaukázusi magyarság felkutatására tett kísérlettel, melyre a *Politikai Ujdonságok* című hetilap egy 1857-ben közölt jelentése vet némi fényt,

25 Ó-Gyallai Besse Jánosnak Tudósításai Kaukasus mellékéről, mint a' Magyarok hajdani lakhelyéről, melyeket e' folyó 1829. esztendőnek Julius, Aug. és September Havaiban béküldött, h.n., 1830.

26 Ibid. 7.

27 Ibid. 5.

28 Jean-Charles DE BESSE, *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie en Arménie en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir á l'Historie de Hongrie. Ouvrage orné cinq planches lithographiées*, Paris, Delaunay, 1838, 89, 93.

29 SZERELMEY Miklós, *Magyar hajdan és jelen élethű rajzokban magyarázó szöveggel*, Pest, Biemel, 1847.

egy bizonyos „erdélyi hazánkfia Décsei” tervezett kaukázusi kutatóútról ad számot. A jelentés nem sokat árul el Décseiről és expedíciójáról, csupán szmirnai (ma: İzmir, TR) tartózkodásáról, és céljáról, a kaukázusi avarok nyelvének tervezett tanulmányozásáról ír. Ezt követően a század utolsó negyedéig csupán elvétve találkozhatunk a magyarság és a kaukázusi népek közötti kapcsolatok kutatásával. Ilyen ritka példaként szolgál Bálint Gábor 1869 és 1874 között megvalósított oroszországi kutatóútja, amely során az oszét–magyar nyelvi kapcsolatok tanulmányozására is sort kerített,³⁰ illetve az akadémikus irodalomtörténész, Toldy Ferenc nyelvészeti vizsgálódásai, miszerint „a húnmagyar törzsök a legrégebb időben Arménia, Mesopotámia, Perzsia népei közé volt vegyűlve, s részben ugyan azok közt elolvadt, de részben onnan a kaukázusi szorosokon keresztül felnyomva, nyelvét a scythia földön és népek közt fejtette ki...”³¹

A Kaukázus térségének hazai kutatásában újabb fejezetet nyitottak Déchy Mór 1884-től kezdődően szervezett kaukázusi expedíciói, melyeket 1886-ban Schafarzik Ferenc, 1898-ban Papp Károly, 1902-ben Laczkó Dezső, és számos egyéb földrajztudós társaságában tett meg. Expedícióik számtalan, a Kaukázust érintő természettudomá-

nyi tanulmány publikálásához vezettek, így Schafarzik Ferenc a *Magyar Királyi Földrajzi Intézet* közleményeinek hasábjain publikált geográfiai eredményeiről,³² s a Déchy tollából származó háromkötetes *Kaukasus: Reisen und Forschungen im kaukasischen Hochgebirge* című vaskos, nemzetközi szinten is nagyszabású munkának számító kötet – és 1907-ben megjelent magyar nyelvű összefoglalója – a szerző geográfiai, geológiai és botanikai megállapításai és eredményei mellett betekintést enged a kaukázusi népek történetébe és kultúrájába. 1906. évi 1:400 000 méretarányú térképét 1908-ban Carl Diener a legjobb latinbetűs, áttekinthető Kaukázus-térképnek minősítette a *Geographische Zeitschrift* hasábjain.³³

A kaukázusi magyarság gondolata a századforduló közeledtével nem tűnt el véglegesen, sőt, az 1890-es években élte virágkorát, hiszen ekkor gróf Zichy Jenő személyében egy olyan személy állt az eszme élére, aki hathatós anyagi támogatással tudta ellátni a téma kutatását, s felkészült, szakmailag megalapozott kaukázusi expedíciók finanszírozására szánta el magát.³⁴ Zichy expedíciói újra a napi diskurzus szintjére emelték a kaukázusi magyarság kérdését, így például a *Vasárnapi Újság* 1895. évi, 42. évfolyamának összesen 13 cikke foglalkozott a témakörrel, amelyből két cikk címlapra is került, az újságban közölt

30 Erre utal egy Szentpéterváron írott, 1872. december 20-ra datált, Fogarasi Jánosnak címzett levelében, amely levelet számos másik levele és akadémiai jelentései társaságában a Körösi Csoma Társaság adott közre: *Bálint Gábor keleti levelei – Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról – Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről*, szerk. KARA György, Budapest, Körösi Csoma Társaság, 1973. Bővebb információkért lásd: BÁLINT Gábor, *Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól*, Budapest, 1874.

31 Toldy Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Pest: Heckenast Gusztáva, 1867, 12–13.

32 A Magyar Királyi Földtani Intézet 1886. évi jelentésében közölt tanulmánya különlenyomat formájában is megjelent: SCHAFARZIK Ferencz, *Utazási Jegyzetek a Kaukazusból*, Budapest, 1887.

33 C. DIENER, M. v. *Déchys Kaukasuswerk*, *Geographische Zeitschrift*, 14(1908), 159–167; MORITZ VON DÉCHY, *Kaukasus: Reisen und Forschungen im kaukasischen Hochgebirge*, Vol. I-III, Berlin, Dietrich Reimer, 1905–1907; DÉCHY Mór, *Kaukázus: Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban*, Budapest, Athenaeum, 1907; SZABÓ József, *Déchy Mór kaukázusi utazásainak földrajzi eredményei*, Földrajzi múzeumi tanulmányok, II(1992), 17–20.

34 GELLÉRI Mór, *Gróf Zichy Jenő élet- és jellemrajza*, Budapest, 1884; HORVÁTH Júlia, *A mecénás gróf, Zichy Jenő = Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra. Válogatás négy év konferenciáinak anyagából 1997-2000*, szerk. CZOMA László, Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2000, 57–66. Az *Armenia* folyóirat szerkesztősége 1895-ben a következőkről számolt be: „Zichy Jenő grófon kívül még egy magyar arisztokrata készül most a magyarok őshazájának kutatására. Ez a kutató Vay Miklós báró, a ki jan. 19-én indult a Kaukázusba egyedül minden kísérő nélkül. Onnan belső Ázsián

jelentések „Attila hun népeinek a töredékei”-ről, s az „ősmagyarokkal rokon népek maradványai”-ról adtak számot.³⁵

Gróf Zichy Jenő és útítársai számos újságcikket, tanulmányt és monográfiát jelentettek meg, beszédeket, előadásokat tartottak a kaukázusi magyarságról. Ezekben abbéli meggyőződésükről adtak számot, miszerint – magát Zichy Jenőt idézve – a magyarság történetének legkorábbi szakaszában „az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott”, s „a magyar fajta népelemeknek csaknem 800 éven át állandó tanyája volt e terület.”³⁶ Expedíciói során minduntalan ebbéli meggyőződését kívánta alátámasztani, s csaknem minden kaukázusi népben a magyarok őseit látta, sőt, előfordult, hogy egy grúz nemesi családban saját családjá, a Zichy família ősi rokonait vélte felfedezni. A grúz hercegi család, a Ciccivili, oroszosan Cicanov-család nevét ugyanis Zicsianov-ként azonosította az idős gróf,³⁷ amelyről a Zichy-expedíció egyik néprajztudós tagja, Jankó János – ki a kaukázusi és magyar halászmódszerek analógiáival járult hozzá a kaukázusi magyarság eszméjéhez – egy 1898-ban kelt, Kludik Imrének írt levelében a következőképpen számolt be:

„Végre márcz. 31-én este Tifliszbe érkeztem s csatlakoztam az expedícióhoz. Négy nap múlva elmentünk Goriba a Cicianov hercegekhez, akiket ő [Zichy Jenő] atyafiainak tart; ezek ennek öröme már három nap óta itták kecskebörtömlőből bűdös borukat, de csak a hetedik napra rugtak be, amikor az expedíció három tagja is (a zoológus, filológus és fotográfus)

már tökrészeg vala. Olyan undok volt ez az egész banda, hogy a hetedik napon azt mondtam a grófnak: No, kegyelmesem, én ugyan szégyeleném ha ilyen pereputty volna a rokonságom. A gróf úr azzal mentegette magát, hogy én is be vagyok rúgva. Különben e négy nap alatt úr volt, herczegek és herczegnők vetették meg az ágyamat [sic!], nem azért, mert oroszúl tudva csakhamar bizalmasuk lettem, hanem azért, mert cselédjük nincs, s mert ez az egyetlen dolog volt mit e héten végeztek!”³⁸

Zichy Jenő és útítársai expedícióikról számos jelentést küldtek különféle hírlapoknak, s az expedíciók bizonyos tagjainak releváns levelezése is fennmaradt és olvasható, ám az 1895. évi expedíció egyik tagja, Szádeczky-Kardoss Lajos által gyorsírással írt útinapló különös fontossággal és forrásértékkel bír Zichy őshazakutatása kapcsán. Ebből világosan kiolvasható, hogy gyakorlatilag minden, a Kaukázusban fellelhető nép, ha lakhelye az expedíció útját keresztezte, szisztematikus vizsgálat alá esett a néprajz, nyelv és antropológia tekintetében, s minden apró hasonlóság a magyarral való rokonság bizonyítékaként került elkönyvelésre. Így lett a karacsáj népviselete magyar, hiszen „[g]álaruhájuk magyar származék”; az abház „kengyel olyan, mint a régi magyar”, a grúz falu kulcsíne „a magyarral rokon”, s bizonyítandó a cserkesz nép magyarságát, rögzítésre kerültek „magyar” jellemvonásaik is: az „egész nép kinézése, viselkedése, jelleme, lovaglása, gyönyörűen kezelik a lovat, a magyarral való rokonságra vall.”³⁹

---

keresztül az ázsiai angol birtokok felé veszi útját, mindenütt azt kutatva, nem akad-e valahol a magyarok vándorlására emlékeztető nyomokra.” Mindazonáltal, idősebb Vay Miklós báró 1894-ben, fia, ifjabb Vay Miklós 1886-ban hunyt el. Vö. *A magyarok ősi hazája*, Armenia, II(1895), II, 60.

35 Többek között 1895. július 7-én került címlapra az expedíció, mely a katalógusban is megtekinthető.

36 ZICHY Jenő, *A magyar faj vándorlása*, Budapest, Hornyánszky, 1987, 31, 35.

37 Cicciviliről „Grúz herceg, Zichianoff” címmel fényképfelvételt is magával hozott expedíciójáról a gróf.

38 *Úton a szibériai atyafiakhoz – Jankó János oroszországi levelei*, szerk. SZARVAS Zsuzsa, Budapest, L'Harmattan, 2001, 70.

39 *Zichy-expedíció. Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*, szerk. Joó István, Budapest, Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó, 2000, 64, 85, 88.

Zichy is élt az összehasonlító nyelvészet szöveggyezéseket vizsgáló módszerével, ám Besséhez hasonlóan ő is – prekonceptióját bizonyítandó – kevés kritikai szemléletet gyakorolt:

„Hangzásilag meglepő egyezés van a kaukázusi Bottlik-aul, a dargó nép, a Tiflisztől 57 verstre fekvő Gori város, a cserkesz Bito, a georgiai Sháki, Szumbatoff, Zichianoff családok és a magyarországi Bottlik család, Dargó folyó és Dargó család (Zemplén m.), a honfoglalás korából származó ősrégi magyar Gori család, Gori vagy Guari falu (Vas megyében), a Bittó, Csáki, Szombati, Zichy stb. családok nevei közt.”⁴⁰

Expedícióján összegyűjtött műtárgyait és néprajzi felvételeit, „kaukázusi és közép-ázsiai gyűjteményt” az ezredéves kiállítás alkalmával közszemlére bocsátotta – a kiállítás egy meghívóját az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára őrzi.⁴¹ Útitársai közül többen támogatták nézeteit. Bálint Gábor egy 1898-ra keltezett, Gárdonyi Gézának írt levelében a kaukázusi kabardokat és a magyarságot a turáni népcsalád ikerágaként látta:

Lehetetlen „féloldalú nyelvészkedéssel a Hún Magyar kérdést megoldani, erőszakkal bele bujtatva a magyart a csaknem semmitmondó finn-ugor-nak keresztelt apró-cseprő néptöredékek zacskójába, a Húnokat pedig a tör. tatárokéba, mert a Hún-Magyar nemzet az én nyelvészetem szerint a történeti hagyományt szem előtt tartva, a 150 milliósnál

többet számláló Turáni [...] nyelv- és nép család számos ágai között egy olyan önálló ikerágat képez, mint a Germánság pl. az árja nyelv- és nép családban. [...] Ezen alaptétellem igazolva látom a Kaukázusi népek nyelveinek s ezek közt a honfoglaló magyarok egyik részét tett kazarj törzszű kabardok utódainak, a 80-100 ezer lélekszámban a Terek és Bakszán folyók partján élő s a székely-magyarok eredetibb típusainak a lehűvebb mását viselő kabardok nyelvének tanulmányozása által.”⁴²

Szádeczky-Kardoss Lajos a magyar és a székely nép legközelebbi rokonait szintén a cserkesz népekben látta tanulmányában, kijelentve, hogy a „székelyek nem lehetnek mások, mint a Konstantin császár kabardjai”, majd a Kaukázusról úgy írt, mint „ahol az otthon maradt rokonok ivadékaik máig is élnek”.⁴³ Zichy harmadik expedíciójának tudományos eredményeit egy hatkötetes sorozat foglalta össze, amely *Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása* címmel jelent meg 1900-1905 között Budapesten és Lipcsében.⁴⁴ E nagy publikációs hullám, és az expedíciókról szóló újságcikkek léghőjében jelent meg Marieneszku Athanáz *A Magyar Népnév Philologiai Eredete és Értelme és A Kaukázusi Magyarország* című könyve, amely szintén a magyarok ősi szálláshelyeként jelölte meg a Kaukázust,⁴⁵ valamint a gimnáziumi tanár, Lovász Nándor, a Kaukázus és az Örmény Felföld néprajzával foglalkozó kötete.⁴⁶

40 ZICHY, A magyar faj..., i. m., 42.

41 Lásd a katalógusban.

42 Szentkatolnai Bálint Gábor levele Gárdonyi Gézához; 1898. szeptember 17., Fond 298/71.

43 SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, *Magyarrokon népek a Kaukázusban*, első közlemény, Turán, 2(1917), IV–V, 177–182.

44 JANKÓ János, *A magyar halászat eredete*, Budapest–Lipcse, Hornyánszky–Hiersemann, 1900 (Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása, I.); HORVÁTH Géza, *Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazásának Állattani Eredményei*, Budapest–Lipcse, Hornyánszky–Hiersemann, 1901 (Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása, II.); PÓSTA Béla, *Régészeti Tanulmányok az Oroszföldön*, Budapest–Lipcse, Hornyánszky–Hiersemann, 1905 (Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása, III–IV.); PÁRAY József, *Osztják népköltési gyűjtemény*, Budapest–Lipcse, Hornyánszky–Hiersemann, 1905 (Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása, V.); ZICHY Jenő, *Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítésében*, Budapest–Lipcse, Hornyánszky–Hiersemann, 1905 (Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása, VI.)

45 MARIENESCU Athanáz, *A Magyar Népnév Philologiai Eredete és Értelme és A Kaukázusi Magyarország*, Nagyvárad, 1898.

46 LOVÁSZY Nándor, *A Kaukásus Hegység és az Örmény Felföld Vidéke Néprajzi Tekintetben*, Vác, 1889.

Az örmény–magyar etnogenezis elmélete

Amint a fentiekből láthatjuk, a 19. század során Magyarországon a kaukázusi magyarság gondolata nyomán az elképzelt kaukázusi őshaza képe megvetette a lábát a hazai történetírásban és történetudatban, számos kaukázusi népcsoport a magyarral etnikailag megegyező, illetve rokon népként került bemutatásra kutatók tucatjai által. Az egyik ilyen népcsoport az örmény volt, a közös örmény–magyar etnogenezis elmélete számos hazai gondolkodót, történészt ihletett meg, a két nép közös eredetét számos kötet, tanulmány kívánta alátámasztani. Először Ógyallai Besse János Károly adott hangot e megközelítésnek 1838-ban, Párizsban kiadott művében. A kötetben számos örmény vonatkozású, vélt szövegeyzést sorolt fel, bizonyítandó a két népcsoport közötti történeti kapcsolatokat. Ilyen volt a *Marzaban*-ok, „hatodik századi örmény királyok” dinasztiaja, melyet a Marczibányi magyar nemesi családdal rokonított – fontos megjegyezni, hogy a *marzbān* valójában egy perzsa méltóság, amely a határ régiók kormányzóit illette.⁴⁷

Kiss Bálint református lelkész és történész 1839. évi, *Magyar Régiségek* című művében Besse etimologizálásán jócskán túlmutatva, egy igen összetett elméletet alkotva vázolta fel a közös örmény–magyar etnogenezis elméletét. Bibliai időkbe nyúlt vissza, s a vízözönt követő időkbe helyezte a magyarok és örmények nemzetségeinek kialakulását, miszerint Mádaj,

Jáfet harmadik fia, a magyarok ősapja, „kiterjeszkedett az Ararát vagy Gordiaeus [...] hegyek’ melléikre”, hol a későbbiekben az Árménusról elnevezett Arménia szomszédságában az örmények és magyarok ősei egyesültek. Kiss szerint a magyar nemzetségbe ekkor olvadt négy Örményországból származó nemzetség, „a Kadusiusok, az Amardok, Kyrtik, és Tapirok”. Kiss elképzelése szerint később a pártusok is egybeolvadtak a magyarokkal, akiket végül az arabok támadása űzött el az Ararát vidékéről a Kr.u. 656. esztendőben, melyet követően az örményekkel és pártusokkal egyesült magyarok Etelközbe vonultak.⁴⁸

Kiss elméleténél nagyobb tudományos megalapozottsággal bírt Thury József akadémikus nyelvész és orientalista elmélete a magyar őshazát és a magyarság eredetét illetően, melyet a *Századok* 1897. évi folyamában közölt.⁴⁹ A magyaroknak VII. Bíborbanszületett Konstantin császár művében szereplő, máig vitatott „sartoi asphaloi”, közismertebb nevén *szavárd* elnevezésével kapcsolatos etimológiai kérdésekre örmény – Movsēs Xorenaci,⁵⁰ Stēpanos Orbelian, Mikayel Čamčyan és Łukas Inčičyan – és arab kútfők alapján kívánt választ adni. Eszerint az elnevezés az örmény eredetű „szjavorti” népcsoport nevéből ered, kik a 9. század során Örményország északi, „Udi” nevezetű tartományában, „a Kúr folyó alatt” éltek. A tanulmány pontosan kijelöli e tartomány földrajzi kiterjedését: „határai északról a Kúr vize, délről a Szevan-tó, vagyis a Gökcse-Deniz és Ardzhakh [Hegyi-Karabah, KPP] tartománya, nyugotról Ku-

47 DE BESSE, *ibid.* 79.

48 KISS Bálint, *Magyar Régiségek*, Pest, Landerer, 1839, 136–143, 172–211.

49 THURY József, *A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve*, *Századok*, 31(1897), IV–V, 317–327, 391–403. Thury megközelítésével sokan, többek között Fiók Károly is egyetértettek: FRÓK Károly, *Megint a „sartoi-aszfali” névről: második és befejező közlemény*, *Századok*, 31(1897), VII–VIII, 611–617, 699–706. További részletekért lásd: CZEGLÉDY Károly, *A szavárd-kérdés Thury József előtt és után*, *Magyar Nyelv*, 55(1959), III, 373–385. A szavárd-magyarsággal kapcsolatos történet- és nyelvtudományi vita máig is tart, egyik legemlékezetesebb fejezetét Györfly György és Moór Elemér nézeteltérése alkotta, lásd: MOÓR Elemér, *A Kaukázuson túli állítólagos „szavárd-magyarok” kérdéséhez*, *Századok*, 105(1971), V, 961–965.

50 A Kr.u. 5. században élt és alkotott örmény történetíró az örmény krónikairódalom talán legkiemelkedőbb alakja, Örményország története című műve magyar nyelven, Szongott Kristóf fordításában már 1892-ben megjelent: CHORENEI Mózes, *Nagy-Örményország története*, Szamosújvár, Auróra, 1892.

kar tartomány, keletről pedig Seki és Phaidagaran tartományok.” A szavárd (szjavorti) népnév Thúry szerint „tökéletesen örmény szó”, az örmény ’սևի’ (sēv), fekete és ’նրիի’ (vordi), fiúgyermek szavak összetételeként jelentése többes számban „fekete fiak”. Nem csupán a szavárd-magyarok örményországi tartózkodását tartotta az örmény–magyar kapcsolatok legkorábbi történetét illető kiteljesedésének, hiszen Horeni Mózesre – Movsēs Xorenač’i-ra – hivatkozva a két nép közös, Jáfetig visszanyúló eredetét is bizonyítani vélte. Mindemellett, Stēpanos Orbelian örmény történészre hivatkozva megjegyezte, hogy Örményország Szjunik tartományában még a század során is fellelhető volt egy Magyarvölgy nevű település (örményül: ՄաճարաՎան, IPA: Madžarakan), melyet szintén elméletét alátámasztó tényezőként tartott számon.⁵¹

A közös örmény–magyar etnogenezis elmélete a magyarországi örmények körében is népszerű eszmének számított a 19. század során, melynek elsősorban Lukácsy Kristóf, Szongott Kristóf és Patrubby Lukács adott hangot többek között az *Armenia* folyóirat hasábjain. A közös származástudat ugyanis jól illeszkedett a dualizmus-kori, a magyar társadalomba több szempontból is messzemenően asszimilálódott erdélyi örménység kulturális ideológiai programjába, melyet Merza Gyula kifejezésével élve *armenizmusnak* is nevezhetnők, s melynek hatására a „magyarsághoz, mint makrostruktúrához való tartozás fölé helyeződött az örménységhez, mint mikrostruktúrához való tartozásnak.”⁵²

Lukácsy Kristóf, szamosújvári örmény katolikus pap és tanár 1870-ben jelentette meg *A magyarok*

őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútfők után című könyvét, melyben egy igen érdekes, az armenizmus eszmetörténeti kutatása szempontjából módfelett tanúságos elméletet dolgozott ki, miszerint a magyar és az örmény nép egyaránt „az ariai zend fajhoz tartozik”, s a magyarok „szülőföle és eredeti lakhelye [...] Nagy-Örményország”.⁵³ Könyvében egy 212 szót tartalmazó magyar–örmény szótárnak is helyet adott, mellyel a két nyelv rokoni viszonyát kívánta alátámasztani. Elméletének alapját az a prekoncepció képezte, miszerint a legkorábbi örmény történetírók a *Chus* névvel a magyarokat illeték, melyből Lukácsy azt a következtetést vonta le, hogy a magyarok őse nem Jáfet, hanem Kám fia, Kus. A „kusok” (magyarok) legkorábbi szálláshelye Lukácsy szerint Örményországban, pontosabban „Artzach tartomány” területén, Karabahban keresendő, a történeti régió, Khusdi vidékén. Elképzelése szerint az Araksz folyó elnevezése is a *kus* szóból származik, sőt, az folyó mentén, a magyarok és örmények ősi szállásterületén kell keresnünk a bibliai Paradicsom helyszínét is. A magyar–örmény őshaza karabahi helyszínéhez vélt bizonyítékkal szolgálva, egy, Horeni Mózes műve második könyvének nyolcadik fejezetében szereplő településnevet magyar etimológiával látott el, miszerint a Hy’narakert (Հյւնարակերտ) név „a Hunor nevet legtisztábban visszaadja”, így a településnév jelentése nem más, mint „Hunor műve, Hunor építménye, Hunor városa”.⁵⁴ A budapesti egyetem professzora, Patrubby Lukács, Lukácsy kötetét alátámasztandó hasonló adalékkal szolgált *Az ősmagyarok Örményországban* című tanulmányában, miszerint Örményországban fellelhető egy

51 Örmény nyelven a մաճար (madžar) mustot jelent. THÚRY, i. m., 323, 395–396.

52 NAGY Pál, *Armenizmus: Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben*, Baranya: történelmi és honismereti folyóirat, 7–8(1994), I, 225.

53 LUKÁCSY Kristóf, *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútfők után*, Kolozsvár, 1870, 41, 151.

54 Uo., 156–158, 173.

Magyarfalva nevű település („Mádsáráczh kiugh”), mely narrációjában szintén a magyarok ősi kaukázusi, örményországi szálláshelyét bizonyítja.⁵⁵ Csíkszépvíz örmény katolikus plébánosa, Fáraó Simon is minden bizonnyal Lukácsy elképzeléseinek hatására írta 1888. évi tanulmányában a következő sorokat: „Hiteles kútfőkből merített történelmi adatokkal lehet bebizonyítani azt, hogy az örmények eredeti hazájukban, Ázsiában egykor a magyarokkal szorosabb viszonyban állottak; de az is tudva van, hogy az örmények közül sokan csatlakoztak a Kaukázus térein átvonuló s új hazát kereső vitéz magyarokhoz...”⁵⁶

Lukácsy elméletéhez hasonlóan fantáziadús megközelítéssel szolgált Szongott Kristóf szamosújvári főgimnáziumi tanár, az *Armenia* folyóirat szerkesztője, *A magyarok eredete és őslaka* című, 1906-ban megjelent művében. Elmélete szerint a magyar nép, csakúgy, mint a *sabartoi asphaloi* kifejezés, örmény–görög gyökerekkel bír. Szongott úgy hitte, hogy Hérakleiosz bizánci császár halála után „az elhunyt császár legkiválóbb hivatalnokai, legvitézebb férfiai, legbizalmasabb emberei [...] »básziliusok« neve alatt” Napkelet irányába menekültek, s a Volga mentén „töbnyire keresztény örmény nőkkel léptek házasságokra”. Elmélete szerint e frigyből született Etelköz területén a magyar nép és a magyar nyelv is, hiszen az új nép új nyelvet formált a görög, latin és örmény szavakból, mely a magyarok „barbár”, ugor, illetve török eredetelméleteit tünt Szongott szemében cáfolni. Fejtegetését egy költői kérdéssel zárta

Szongott: „lehet-e igazságosan azt következtetni, hogy az írástudó, tehát tanult, művelt, keresztény magyarok, az analphabet, félvad, durva, pogány ugoroktól és török-tatároktól származtak volna?”⁵⁷

Láthatjuk tehát, hogy a közös örmény–magyar etnogenezis elmélete bár nem Magyarország örmény közössége által került először megfogalmazásra, nagy népszerűsége tett szert köreikben, s az armenizmus eszmeiségéhez, az örménység elmagyarosodásának ideológiai eszközeihez – melyek Nagy Pál szerint „historizáló, glorifikáló múltszemlélet és karakterológiák”⁵⁸ – kifogástalanul illeszkedni látszott, adaptációja messzemenően sikeresnek mutatkozott. A kaukázusi őshaza és a kaukázusi magyarok gondolatának egy mellékágaként új lendületet adott a hazai armenológiai kutatásoknak, s megerősítette a magyar őstörténet-kutatás azon törekvését, miszerint a legkorábbi magyar történet írott forrásait, egyebek mellett, örmény nyelven kell keresni.⁵⁹

A kaukázusi magyarság eszméjének hatása a közgondolkodásra

Fontos megjegyezni, hogy bár nagy népszerűségnek örvendett laikusok és szakmabeliek körében egyaránt, a kaukázusi őshaza gondolatát elsősorban a Zichy-expedíciók kapcsán erős kritika övezte, legfőképpen a Magyar Tudományos Akadémia részéről. Az akadémikusok többsége az uralkodó

55 PATRUBÁNY Lukács, *Az ősmagyarok Örményországban*, *Armenia*, 13(1899), VIII, 232.

56 FÁRAÓ Simon, *A szépvízi örmény telep*, I., *Armenia*, 2(1888), I, 7.

57 SZONGOTT Kristóf, *A magyarok eredete és őslaka*, Szamosújvár, Aurora, 1906, 27–36. Szongott az ősi örmény pogány várdávar néphagyományt is örmény–magyar eredetűnek tekintette. Lásd: SZONGOTT Kristóf, *A magyar-örmény eredetű „vártávár” a világ egyik legrégebb ünnepe*, *Armenia*, 17(1903), IX, 257–258.

58 NAGY, i. m., 225.

59 *Az Akadémiai Értesítő* 1893-ban közölte a *Jelentés a magyar honfoglalást illető arab és egyéb keleti kútfőkről* című jelentését, amely közel másfél oldalon át elemelte az örmény források hazai feldolgozottságát – bemutatva Horváth István, Lukácsi Kristóf, Szongott Kristóf és Hunfalvy Pál munkásságát – és Horeni Mózes krónikájának fontosságát, kijelentve: „Az örmény irodalom fajunk legrégebb tartozó sok érdekes anyagot rejt magában.” *Jelentés a magyar honfoglalást illető arab és egyéb keleti kútfőkről*, *Akadémiai Értesítő*, 4(1893), III, 172–181.

finn-ugor és török-tatár elméletek nyomán általában a Kaukázus térségétől eltérő őshazaképeknek adtak hangot, a példának okáért Vámbéry Ármin szerint a magyar-kaukázusi kapcsolatok kimerültek a fegyver- és ékszerkereskedelemben.⁶⁰

Számos akadémikus fájlalta, hogy a hatalmas összegeket felemésztő Zichy-expedíciók az MTA megkerülése mellett, az akadémikusok bevonása nélkül valósultak meg. Az akadémia néprajzi folyóirata, az *Ethnographia* szerkesztősége megfogalmazása szerint az expedíciók tudományos értéke elenyésző, s hogy „mindebből a hazai ethnológiának, a magyar nemzet őstörténetének volna valami jelentékeny tanulsága [...] még a határozottan jóindulatú kritika sem állíthatja.”⁶¹

Az akadémia őstörténeti kutatásokat érintő fő irányelveinek és a kaukázusi magyarság elméletének szintézisére végül a 20. század elején került sor, hiszen 1901-ben az Akadémia kiadásában megjelent Munkácsi Bernát, a Magyar Néprajzi Társaság akadémikus alelnökének *Árja és Kaukázusi Elemek a Finn-Magyar Nyelvekben* című vaskos monográfiája, amelynek bevezető soraiban Munkácsi abbéli sajnálkozásának adott hangot, hogy „az érdemes úttörők [ti. a kaukázusi magyarság gondolatát tagadó nyelvészek, történészek] a szükséges határon túlterjedt buzgalommal kiirtották a gyommal együtt a hasznos plántát”, melyet a kaukázusi-magyar kapcsolatokban vélt felfedezni. Munkájában végül arra a következtetésre jutott, hogy a finn-ugor alapokkal rendelkező magyar nyelv a török, árja és kaukázusi hatások során vált máig is beszélt anyanyelvünké.⁶²

A Zichy-expedíciókat ezen kívül egy másik oldalról is támadás érte, méghozzá az élclapok gúnyos hangvételű karikatúristái részéről, ám ez elsősorban az expedíciókat övező nagy publicitásnak és a Zichy Jenőről, mint közszereplőről már korábban kialakult kép meglétének volt köszönhető. Zichy nagy nőcsábász hírében állt, a legtöbb élclap az őshazakutató grófort keleti szépségektől övezve ábrázolta. A *Borsszem Jankó* hasábjain 1895 júniusában egy egész képregény ábrázolta a Zichy-expedíciót, melyen az együgyű Zichyt a bővliis könnyedén átveri, s lépten-nyomon saját és a magyarság őseit véli felfedezni. Az élclap karikatúristája végül a következő megállapításra jutott: „[k]isül végre, hogy ha elődöt nem talált is, de utódot annál többet hagyott hátra.”⁶³

Bár valóban érték kritikák a Zichy-expedíciókat, hatásuk a kor közgondolkodására vitathatatlan. A jelen történészei számára a kaukázusi magyarság 19. századi eszméje valódi relevanciájának egyik csapásiránya nem más, mint a kor nemzet- és történettudatára gyakorolt hatása. A nyugat-európai utazók kaukázusi útleírásai, Orlay, Jaksics és Besse expedíciói és az orosz hódító háborúk híradásai már a 19. század elején felrajzolták hazánkban a Kaukázus hegyvidékét a művelt réteg mentális térképére, holott alig egy századdal korábban a régió és népei csupán a távoli és egzotikus *Kelet* egy alig ismert szeletét jelentették. Hogy megértsük a változás léptékét, érdemes röviden visszatekinteni a középkori és kora újkori európai és magyarországi műveltség releváns tételeire.

60 VÁMBÉRY Ármin, *A Magyarság Keletkezése és Gyarapodása*, Budapest, Franklin, 1895, 164.

61 Zichy Jenő gróf új expedíciójáról, *Ethnographia*, 8(1897), VI, 479–480. Még ennél is élesebb hangot ütött meg Hermann Ottó a Budapesti Szemleiben: „És azt már épen senkisé is hihette, hogy egy futó expeditio legyen a magyar hamupipókének – még ha ott volna is – az a galambja, mely a kaukázusi népconglomeratum mák- és hamu keverékét tisztára osztályozhassa s az ősmagyar maradékot – ha van – külön rakhassa.” HERMANN, Gróf Zichy Jenő..., i. m., 136.

62 MUNKÁCSI Bernát, *Árja és Kaukázusi Elemek a Finn-Magyar Nyelvekben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901.

63 *Az őshazában*, Borsszem Jankó, 1895. június. 30., 8–9.

A Kaukázus a középkori európai irodalomban az ismert civilizáció határát jelképezte. Ismeretes, hogy a Kr.u. 3. században Pszeudo-Khallisztenész tollából kelt Nagy Sándor-életrajz nyomán az európai közgondolkodásban megjelent a kaukázusi kapu legendájának története, miszerint Nagy Sándor, Perzsia meghódítását követően egy kaput építtetett a Kaukázus hegyében és élére őrséget állíttatott, hiszen a kapun túl közelgő Góg és Magóg népe az ismert civilizáció pusztulását és az apokalipszis képét vetítette előre. Így vált a középkor során a Kaukázus – Őze Sándor szavaival élve – az *akkor ismert világ portájává, s pszichikai elhatároló* jelleggel bíró területté.⁶⁴

A magyar írott kultúrában a távoli Kaukázus vidéke egészen a 18. századig csupán elvétve került említésre, figyelemre méltó manifesztációjával nemigen találkozhatunk. Az erdélyi betűmetsző és nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós, aki Amszterdamban örmény és grúz betűket is metszett, 1698. évi önéletrírásában feltette a költői kérdést: „Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi?” – magyarul, Hol is van a Kaukázus lábánál fekvő Grúzia? A nemzetközi léptékben mérve is igen művelt Misztótfalusi kérdésében – s kora magyar műveltségében egyaránt – ekkor még a messzi távolban csupán homályosan pislákol a Kaukázus képe.⁶⁵ Turkoly levelének népszerűsége, az ősi magyar fővárosról, Magyariról, a kaukázusi avarokról és a dagesztáni Hunság vidékéről szóló híradások mindazonáltal hamar a közbeszéd tárgyává tették a Kaukázust

mint a lehetséges őshaza helyszínét, a hátramaradt „ősmagyarok” lakhelyét.

Az úgynevezett *Hunság* valójában egy dagesztáni település, melynek eredeti, Khunzakh-ként hangzó [IPA: Xunzax; ma: Хунзах, RUS] nevét a korabeli magyar gondolkodók a „Hunság” fantázia szülte tájegységeként azonosították. Hasonlóképp, a szintén dagesztáni avar nemzet a mai tudományos kutatások alapján nem áll semmilyen kapcsolatban a Kárpát-medencét a 6. században benépesítő avarokkal,⁶⁶ és természetesen az ősi magyar fővárosnak vélt *Magyari* neve is csupán magyarosítás, a mai Észak-Oszétia területén fekvő települést számos néven ismerték a korban – többek között a helyi örmény lakosság Karabahnak hívta –, ezek egyike Mađzariként hangzott, melyet könnyen Magyariként értelmezhetett a túlbuzgó, az őshaza fellelésére éhes magyar értelmiség.

Az 1830-as években Jerney János által került feljegyzésre a megállapítás, miszerint Besse kaukázusi expedíciójáról „alig van egyed nemzetünk műveltebb osztályában” ki „több-kevesebb tudomással ne bírna.”⁶⁷ Míg ekkor még csupán a felsőbb társadalmi rétegek körében volt a közbeszéd egy elterjedt, népszerű témája a lehetséges kaukázusi őshaza gondolata, a század végére már nem csupán a műveltebb osztályt mozgatta meg; Zichy Jenő expedíciói a társadalom legalsóbb rétegeit is várokozással töltötték el. Herman Ottó néprajztudós, a Magyar Néprajzi Társaság alapító tagja 1898-ban jegyezte fel, hogy „[a]z én számadó pásztoraim,

64 ŐZE Sándor, „Virrasztó darvak” – *Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Budapest, Norma, 2009, 32, 115, 129.

65 M. Tótfalusi K. Miklosnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. Mellyet Az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kényszerítettett Kolozváratt 1698. Esztendőben. RMK I. 1528.

66 A 19. század során mindazonáltal nem csupán Magyarországon, de nemzetközi szinten is elfogadott elképzelés volt a két népcsoport azonosítása. Erre szolgál példával James Bryce brit politikus és történész is, ki 1877-ben megjelent művében a következőképpen fogalmazott: „*Magya Shamyl a lezigeikkel rokon avar törzsből származott, amely hátrahagyott maradványa a nagy nomád nemzetnek, amely Pannoniát (Magyarországot) a hatodik és a nyolcadik századok között uralma alatt tartotta...*” Lásd: James BRYCE, *Transcaucasia and Ararat*, London, Arno Press, 1877, 52–53. Bővebben lásd: Bernard GEIGER [et al.], *Peoples and languages of the Caucasus*, New York, Mouton – 'S-Gravenhage, 1959, 22–23

67 JERNEY János, *Hazai Literatura. Utazás. I.*, Figyelmező az egyetemes literatura' körében, 1840. február 11., 87–88.

a kiket akkoron bolygattam, a kik hozzáfértek az ujsághoz, már a mesebeli aranyország föltámadását vélték” a kaukázusi magyarok hallatán.⁶⁸ A század során számos, az őstörténetet laikusként szemlélő személy döntött a Kaukázusba történő utazásról a térségben valószínűsíthetően fellelhető magyar-rokon népekkel való kapcsolatfelvétel reményében. Nogel István entomológusként Törökországban kutatta Konstantinápoly térségének faunáját, mikor a német orientalista, Moritz Wagner felkérte, csatlakozzon kaukázusi kutatóútjához. Nogel visszaemlékezéseiben arról, hogy miért is döntött az expedícióhoz való csatlakozás mellett, a következőképpen írt:

„Darabig fontolgatván a dolgot, miután az ajánlatot igen kecsegtőnek találtam, részint azon reményben, hogy tán valami magyar eredetű népekere akadhatok, örömet vállalkoztam a derék fiatal természetbuvár utitársaul.”⁶⁹

Déchy Mór, a Kaukázus egyik első földrajzkutatója, számos hegycsúcs meghódítója, geológiai és geográfiai kutatóexpedícióinak helyszínéül nem csupán földrajztudományi megfontolások alapján választotta a Kaukázus hegyvidékét. 1907-ben kiadott monográfiájában bevallotta, az egyik fő kérdés, amelyre választ keresett a Kaukázusban, a hegyvidék lakosságát érintette: „vajjon a Kaukázust körülhullámzott világrengető népvándorlások nem vetettek-e a kaukázusi magashegység szurdokai közé olyan törzseket vagy néproncsokat, amelyek a mi népünkkel, az államalkotó, ezer esztendősi birodalmukat megőrzött magyarokkal rokonságban voltak,

vagy nem mutatható-e ki legalább az, hogy valamilye szorosabb összeköttetésben állottak az Európába költözött magyarok Kaukázia akkori lakóival.”⁷⁰

Láthatjuk, a korban a történettudományra laikus szemmel tekintő gondolkodók, gyakorlatilag minden magyar utazó, ki a Kaukázusba tévedt, meggyőződéssel hitte, hogy a Kaukázusban nagy eséllyel akadhat a magyarral rokon népekre. Amint azt feljebb láttuk, nem csupán a kaukázusi őshaza elméletével foglalkozó művek, de átfogó, ismeretterjesztő célzattal írt történeti művek is, mint a Szerelmey szerkesztette képes album, a Kaukázust jelölték meg a magyar történet legkorábbi helyszínéül. Sőt, talán mindennél szebben példázza a kaukázusi őshaza gondolatának a kor magyar történettudatára gyakorolt hatását a tény, hogy magát Vörösmarty Mihályt is mélyen megihlette. Magyarvár című epikus töredék-költeményének helyszíne ugyanis nem más, mint a Turkoly levelében szereplő *Magyar vára* a Kuma folyó partján. A költemény először 1828-ban, a *Tudományos Gyűjtemény* melléklapja, a *Koszorú Szépliteratúrai Ajándék* című szépirodalmi folyóirat hasábjain jelent meg. A Zalán futásából is ismert elégikus, melankolikus hangulattal bíró, a dicső múlt exitusát szemünk elé táró költemény a következő sorokkal kezdődik:

*„Dölve, magányosan áll, az enyészet képe, Magyarvár,
Késő romjaiban. Lejön a szép Kuma hegyéről,
S nem leli nagyságát; elporló néma falaknál
Hajtja vizét szomorún; árnyék sincs benne azokból,
Mely magas ormok előbb az eget csillogva keresték.”⁷¹*

68 HERMAN Ottó, *Gróf Zichy Jenő utazása a Kaukázusban*, Budapesti Szemle, 93(1898), CCLIII, 123–139.

69 NOGEL István, *Nogel István Utazása Keleten*, Pest, 1847, 39.

70 DÉCHY Mór, *Kaukázus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban*, Budapest, Athenaeum, 1907, 392.

71 VÖRÖSMARTY Mihály, *Magyarvár*, Koszorú – Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, 1828/8, 161.

Már e mondatokban is megjelöli a szerző a költemény helyszínéül szolgáló kaukázusi Magyar várát, hiszen a Kuma folyót övező, versében *Kúma* hegyeként megjelenő oszétiai hegyvidéki tájat idézi meg. Mindazonáltal Vörösmarty még több információval szolgált a költemény helyszínét illetően, hiszen első kiadása során a következő lábjegyzettel látta el címét: „»Magyar« vár' romjai még most is látszanak Kuma' vize' partján” – ezzel is nyomatékosítva a tény, miszerint egy valós helyszínt jelenít, mely nem más, mint a kaukázusi Magyar vára.⁷²

A fentiek alapján megalapozottnak tűnik a feltevés, miszerint a század során a Kaukázus általánosságban véve a magyar nemzet- és történettudat egy kiemelkedő helyszínéül jelent meg – azonban érdemes ennek tudományos alapú vizsgálatát is elvégezni. A csoport- és nemzettudat vizsgálata mindazonáltal még a jelen kor tekintetében is nagy kihívások elé állítja a kutatót. Bár nem létezik a nemzettudatnak a társadalomtudományok különböző diszciplínái általánosan elfogadott meghatározása, a legtöbb kutató megegyezni látszik abban, hogy egy „nemzeti otthon” és egy „ősi haza” minden nemzeti identitástudat formálódásában esszenciális. Amint azt Kelman Herbert megfogalmazta, „csaknem mindenütt jelenlévő karakterisztikája a nemzetekként meghatározott csoportoknak, hogy egy közös területen helyezkednek el és/vagy egy területet tartanak otthonuknak, illetve közös emléket táplálnak egy ilyen területről, egy ősi hazáról, melyet bár lehet elvesztettek, de nem feledtek el.”⁷³ A „nemzeti tér” elmélete azt támasztja alá, hogy a csoporttudat kikristályosodásának alap-

vető feltétele egy közösnek és sajátnak vélt terület vagy emlékének megléte, ám ez fordítva is igaz, egy hely, akár egy épület is nemzeti identifikációs elemként hathat egy csoport öntudatára. Pierre Nora francia történész nevéhez köthető az *emlékezeti helyek* (lieux de memoire) elmélete, miszerint a modern társadalmak nemzeti identitásában az archaikus társadalmakkal ellentétben a történelem nem egy megélt élményként, nem a hagyományok tisztelete és ápolása során jelenik meg, hanem egy végletekig megkonstruált, tudatosan felépített narráció alapján egy-egy egyedi történelmi pillanattal, eszmével, személlyel vagy területtel kapcsolatban kristályosodik ki – ezek a kikristályosodási pontok az emlékezeti helyek.⁷⁴ A magyarság, csakúgy, mint annyi más csoport történet- és nemzettudatának kiemelkedő emlékezeti helyét képezi az elképzelt őshaza, mindazonáltal közzismert tény, hogy ez nem köthető egy konkrétan körülhatárolható térhez. Mégis érdemes feltenni a kérdést, milyen szempontok alapján mutatható ki a nemzeti identifikációs folyamat a Kaukázus mint elképzelt őshaza képeinek 19. századi magyar formálódása során.

A „nemzeti tér” meghatározása, az „ősi haza” képe minden nemzeti identitással rendelkező csoportnál fellelhető. Kelman Herbert megfogalmazásában mindazonáltal rögzítésre került, hogy csupán a közös térben való fizikai jelenlét még nem elegendő az önazonosításhoz, szükség van a csoport tagjai által fenntartott közös kulturális jegyek meglétéhez is. A kaukázusi magyarság eszméjét hirdető számtalan magyar történész és gondolkodó ilyen közös kulturális attribútumokkal ruházta fel a Kaukázus

72 Bővebb információért lásd: GERE Zsolt, „Hat gim jöve sebtben élébe” (Vörösmarty eposzterve és östörténeti felfogása a Zalán futását követően), Irodalomtörténeti közlemények, 104(2000), III–IV, 454–496; MARTINKÓ András, „Magyar” vártól Magyarvárig, Irodalomtörténeti közlemények. 68(1964), IV, 425–448.

73 Herbert C. KELMAN, *Nationalism, Patriotism, and National Identity: Social-Psychological Dimensions = Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*, szerk. Daniel BAR-TAL–Ervin STAUB, Chicago, Nelson-Hall, 1997, 168–169.

74 Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, Aetas, 14(1999), III, 142–157.

különböző népcsoportjait, sőt, még a tájegységben fellelhető földrajzi neveket is magyar etimológiai magyarázatokkal látták el. Így válik érthetővé Besse János azon igyekezete, amely során a térség két leg-híresebb hegysége, az Elbrusz és az Ararát neveinek magyar etimológiát kreált. Jaksics Gergely és Orlay János 1819. évi expedíciójának 1825. évi beszámolója szerint az észak-kaukázusi magyar-rokon népek, a cserkeszek és a karacsájok női tagjai a veszprémi, miskolci és debreceni lányok szépségéhez hasonlíthatók.⁷⁵ Dankovszky Gergely 1826. évi, a kaukázusi őshazát hirdető kötetében számtalan magyar kulturális jeggyel tüntette ki az észak-kaukázusi karacsájokat, többek között viselkedésmódjuk, ruházatuk – melyet a díszes zsinóros kabáthoz hasonlított – kardjaik és csizmájuk tekintetében.⁷⁶ A *Hasznos Multságok* hasábjain a kaukázusi avarokról megjelent, feljebb már idézett cikk szintén igen tanulságos:

„Az Ávárok, ezen ősi igen nevezetes nép-törzsök, laknak Attila folyóvíz mellett, és annak a' Kaukázusra felmenő hegy-völgyeiben, itt a' fő város Chumsak, vagy Kunság (Hunnenstadt) fekszik...”⁷⁷

A szöveg szerzője bár nem Hunságként magyarosította a dagesztáni várost, mégis a magyar tájegységgel, a Kunággal azonosította, sőt, a közelben folyó Alatliar nevű folyót is Attila nevével azonosította. A 20. század elején Szádeczky-Kardoss Lajos az adigék magas fokú lovagló-tehetsége és a cserkesz népviselet hasonlósága alapján azonosított számos észak-kaukázusi népcsoportot a magyarral, sőt, a székellyel is rokonítható csoportként.⁷⁸ Szentkatolnai Bálint Gábor

1901-ben megjelent *A Honfoglalás Revíziója vagyis a Hún, Székely, Magyar, Besenye, Kún Kérdés Tisztázása* című kötetében a kabard népeket azonosította az ősmagyarok leszármazottjaiként, s ezt alátámasztandó így fogalmazott: „kik azok a kaukázusi árisztokrata Adighe-Kabardok, a kiket nyelvük, öltözetük s egész szellemi és testi habitusuk a mai magyarok édes rokonának bizonyít s annak tart minden kaukázusi művelt ember?”⁷⁹

Még hosszasan lehetne sorolni e nemzeti identifikációs folyamat kulturális attribútumokkal való felruházásra, azonosítására és magyarosításra törekvő manifesztációit, azonban minden példa egy irányba mutat, egy igazán különleges konklúzió levonására ad alkalmat. A kaukázusi őshaza eszméje a 19. századi Magyarországon, ellentétben az uralkodó török-tartár és finn-ugor, vagy éppen a sumér és pártus eredet-elméletekkel, nem egy nyelv- vagy népcsoporthoz

kötötte a magyarság eredetét, hanem egy jól körülhatárolható területhez, a Kaukázushoz. A határain belül elhelyezkedő csaknem összes népcsoportot a magyarok legközelebbi rokonaiként kívánták bemutatni, számos helynevet magyar etimológiával láttak el a korban Magyarországon. A Kaukázus, mint az elképzelt magyar őshaza, nem csupán a magyar történelem egy helyszínéeként, hanem – amint a fentiekből látszik – a művelt és kevésbé művelt lakosság körében egyaránt, mint *emlékezeti hely*, kiemelt fontossággal és nemzeti identifikációs jelleggel bíró területként rögzült a közgondolkodásban. Bár a 20. század elején még élt a magyar köztudatban a *vad Kaukázus* képe,⁸⁰ a 19. század magyar közgondol-

75 PERECSENYI NAGY, i. m., 205.

76 DANKOVSKY, i. m., 12–18.

77 *A' Kaukázus vidékiek*, *Hasznos Multságok*, 1828/1, CII, 381–382.

78 SZÁDECZKY-KARDOSS, i. m., 177–179.

79 SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR, *A Honfoglalás Revíziója vagyis a Hún, Székely, Magyar, Besenye, Kún Kérdés Tisztázása*, Kolozsvár, 1901, 8.

80 Szalay László 1913-ban „a Kaukázus félvad hegyi népei”-ről adott számot. Lásd: SZALAY László, *A balkáni és a keleti kérdés a XVIII-ik század elejétől napjainkig*, Szekszárd, 1913, 5.

kodásának szubjektív térérzéke a számtalan, a kaukázusi őshazát és magyar-rokon népeket bemutató újságcikk, tanulmány, monográfia, fénykép, festmény, költemény, kiállítás és nyilvános előadás nyomán a Kaukázus hegyvidékét felrajzolta a magyar közgondolkodás mentális térképére, s a lehetséges őshaza képével élve a kelet, a közös múlt, és a nemzeti tér egy földrajzilag távoli, ám lélektanilag immár közel eső határrégiójává tette a Kaukázust.

Tudomány és művészet

A kaukázusi magyarság gondolata eszmetörténeti jelentőségén túl számos egyéb diszciplína számára nyújthat lehetőséget a további kutatások számára – ilyen lehet a tudománytörténet, a művészet- és irodalomtörténet.

A lehetséges kaukázusi őshazát övező fokozott érdeklődés a 19. század során kaukázusi expedíciók indítására, a Kaukázus etnikumainak néprajzi, nyelveinek lingvisztikai vizsgálatára, a Kaukázus népei írott kultúrájának megismerésére, természettudományi – geológiai, geográfiai, zoológiai, botanikai etc. – kutatások realizálására sarkallta a magyar tudós társadalmat. A század során, bár intézményesületlen, indirekt módon, de egy európai léptékekben mérve is megalapozott, interdiszciplináris kaukazológiai kutatás indult meg, alakult ki hazánkban. Mennyiségében és minőségében a legfontosabb diszciplína, amely meghatározta a hazai Kaukázus-kutatást, a néprajz

volt. Számtalan tanulmány jelent meg egyebek mellett az *Ethnographia* hasábjain, s két monografikus mű, Lovászy Nándor már említett kötete és Jankó János összefoglaló műve. Jankó János Zichy Jenő útítársaként különféle oroszországi gyűjtemények anyagát dolgozta fel, s állította össze több mint 450 oldalas, a *Zichy Jenő Gróf Kaukázusi és Középázsiai Utazásai* című kétkötetes képes album első kötetébe írt dolgozatát a Kaukázus népeinek néprajzáról.⁸¹

Zichy Jenő expedíciói során nagy hangsúlyt fektetett a műtárgygyűjtésre, ennek köszönhető, hogy ma a Néprajzi Múzeum különböző gyűjteményeiben százszámra fedezhetők fel, kutathatók a néprajz tekintetében kiváló forrásértékkel bíró kaukázusi használati tárgyak,⁸² öltözékek és fényképfelvételek,⁸³ míg a textilművesség tekintetében az Iparművészeti Múzeum nagy kaukázusi gyűjteménye lehet mérvadó.⁸⁴ A Zichy-expedíciók régészeti vonatkozásait Pósta Béla, állattani eredményeit Horváth Géza írta meg egy-egy vastag kötet keretein belül, míg kaukázusi entomológiai elemzéseit Nogel István vetette papírra.⁸⁵ A néprajz vonatkozásain túl, Déchy Mór expedíció folytán a földrajz legkülönfélébb diszciplínái is magas szintű eredményeket értek el a Kaukázus-kutatás terén. Déchy és útítársai számtalan publikációban közölték kaukázusi kutatásaik eredményeit magyar és idegen nyelveken, ezeket konferenciákon és előadássorozatokon is ismertette.

Az eszme művészetre gyakorolt hatásának leginkább sokatmondó példája a feljebb már idézett Vörösmarty-költemény, azonban a képzőművészet

81 JANKÓ János [et al.], *Zichy Jenő Gróf Kaukázusi és Középázsiai Utazásai I.*, Budapest, Ranschburg, 1897.

82 A gyűjteményből válogatás található a katalógusban.

83 A fényképgyűjteményből válogatás található a katalógusban.

84 A gyűjteményből válogatás található a katalógusban.

85 HORVÁTH Géza, *Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai utazásának állattani Eredményei*, Budapest–Leipzig, Hornyánszky–Hiersemann, 1901, (Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása, II.), NOGEL, i. m., PÓSTA Béla, *Régészeti tanulmányok az Oroszféldön*, Budapest–Leipzig, Hornyánszky–Hiersemann, 1905 (Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása, III–IV.).

terén is számottevő manifesztációjával számolhatunk. A kaukázusi Magyar várának Szerelmey Miklós képes történeti albumában megjelent képi ábrázolását követően egészen Zichy Jenő expedícióiig kellett várni, hogy a kaukázusi őshaza képi ábrázolásával találkozassunk. Az 1895. évi Zichy-expedíciónak a müncheni kötődésű német festőművész, Carl Wuttke is tagja volt, ki számos festményen örökítette meg az expedíció tagjait és a felkeresett vidékeket, tájakat. Az ekkor készült, valamint az ezekhez köthető egyéb, kaukázusi tájakat ábrázoló festmények a Néprajzi Múzeum Rajz-, festmény- és nyomatgyűjteményében lelhetők fel.⁸⁶ Jelen kötet katalógusában is megtekinthető az a festmény, amely Zichy Jenőt ábrázolja a Kaukázusban is viselt expedíciós öltözetében, valamint egy másik piktúra, mely címe alapján a dagesztáni *Hunságot* ábrázolja. Egyéb, a Kaukázus különféle tájait ábrázoló olajfestményeket találhatunk a katalógusban, sőt, megtalálható benne az egészen a kínai Nagy Falig jutott Zichy-expedícióról készült festményt is.

Gróf Apponyi Sándor gyűjtői tevékenysége a Kaukázust érintő irodalmon túl kiterjedt a kaukázusi tájakat és népeket felelevenítő metszetekre is. Bár nem bizonyítható, hogy a kaukázusi magyarság eszméjének hatására, de gyűjteményében szerepelt egy, a dagesztáni *Hunság* vidékét ábrázoló tétel is.

Bár nem köthető a kaukázusi magyarság eszméjéhez, Eisenhut Ferenc, dunai sváb orientalista festőművészünk is ellátogatott a század végén a Kaukázusba, ahol számos, máig méltán híres festményt festett, egyebek mellett a katalógusban is megtekinthető *Kaukázusi népnepély*, és *Örmény férfi* című alkotásait.

Utószó

Hogy keretet adjak e bevezető tanulmánynak, röviden méltatnám a hazai Kaukázus-kutatás huszadik századi történetét, a kaukázusi magyarság gondolatának továbbélését. Az eszme lángját elsősorban Bendefy László tartotta életben számos tanulmányt és önálló kötetet szentelve az elképzelt kaukázusi őshaza gondolatának – így például az 1941. évi *Kummagyarria: a kaukázusi magyarság története*, valamint az 1942. évi *A magyarság kaukázusi őshazája: Gyeregyán országá* című könyveiben.⁸⁷

A két világháború közötti időszakból számos, magyar utazók és kutatók által a Kaukázusban készült fényképfelvételt őriz a Néprajzi Múzeum Fényképtára, ám ezeknek csak egy töredéke készült tudományos indíttatásból. Az egyik ilyen utazó Vojnits Oszkár volt, ki a Horthy-korszak *neobarokk* társadalmának jellemző arisztokrata világjárójaként bejárta Európát, Afrikát, Alaszkát és Oroszországot is, útjai során elsősorban vadászszennvedélyének élve. Hagyatékából – annak kaukázusi tételeiből – jelen kötet katalógusában is bemutatásra kerül egy rövid válogatás.

A második világháborút követően Magyarország szovjetizálásával a Szovjetunió tagállamai, így a kaukázusi tagköztársaságok is lélektani közelségbe kerültek Magyarország számára, s itthon is beindult a szovjet „barátsági” hangulat jegyében történő publikációs hullám és propagandagépezet, amely a Szovjet-Kaukázus történetére, földrajzára, művészetére és gazdaságára is egyaránt hangsúlyt helyezett. Ezzel párhuzamosan megindult a kaukázusi tagállamok és Magyarország tudományos intézményei közötti együttműködés is, melynek

86 A gyűjteményből válogatás található a katalógusban.

87 BENEDEFY László, *A magyarság kaukázusi őshazája: Gyeregyán országá*, Budapest, Cserépfalvi, 1942; BENEDEFY László, *Kummagyarria: a kaukázusi magyarság története*, Budapest, Cserépfalvi, 1941.

keretében valósult meg – többek között – az 1960-as években a Szovjetunió területén fennmaradt egyetlen pogány szentély, az örményországi Garniban található tűzszentély restaurálása – a munkálatokban Szalmási Pál is részt vett.⁸⁸

A magyarság korai történetének vizsgálata kapcsán Turkoly levelének első nyomtatott megjelenése óta a Kaukázus vidéke, lelet- és forrásanyaga a magyar történettudomány látószögén belül helyezkedik el, ám a kaukázusi magyarság gondolatának,

az elképzelt kaukázusi őshaza elméletének 19. századi népszerűségéhez mérhető felfutása, a történet- és nemzettudatra, a tudományosságra és művészetre gyakorolt hatása a mai korban elképzelhetetlennek tűnik, a reformkortól kezdődően, a millenniumi ünnepeken át egészen a 20. század első éveig azonban a magyar történettudat és történelemtudomány egy megkerülhetetlen szilánkját képezte, eszmetörténeti jelentősége vitathatatlan.

88 Vincze István a kaukázusi szőlőművelés és borászat tárgykörében végzett kutatómunkát Grúziában és Örményországban. Erről készült fényképfelvételeket a katalógus is közöl. Szalmási Pál számos publikációt jelentetett meg Örményország történetéről, kultúrájáról: SZALMÁSI PÁL, *Örmény évezredek – Tragédia és újjászületés*, Élet és tudomány, 44(1989), XXV, 776–778.

IN SEARCH OF THE HUNGARIAN HOMELAND IN ARMENIA AND THE CAUCASUS¹

This article is a short resume of an ongoing research on a fascinating aspect of 19th century Hungarian national identity and historical consciousness, namely the idea of the Caucasian Hungarians and a Hungarian “national homeland” in the Caucasus. The mountainous region was identified as an “iconic site” (Edensor, 2002: 45) of the “nation”, and served as a *lieu de mémoire*, believed to be the ancient birthplace of the Hungarians, with historic locations providing “evidence of a ‘glorious’ past of ‘golden age’ and antecedence”.² More than a dozen Hungarian expeditions were led to the Caucasus throughout the 19th century in quest for finding the remaining Hungarian tribes. Most of the nations, nationalities or ethnic groups of the region were considered to be descendants or peoples related to Hungarians, thus, direct relation, kinship was suggested between Hungarians and the Parthians of Georgia by István Horváth in 1825; the same holds for the Karachays, with a relation suggested by Gergely Dankovszky in 1826; the Abkhazians, Georgians and Karachays according to Jenő Zichy (1897); the Kabardian people according to Gábor Bálint and Lajos Szádeczy-Kar-

doss (1901, 1917), and the list may be continued. The Armenian people were also of this kind. Hungarian and Transylvanian Armenian historians suggested direct relations between Hungarians and Armenians, their ethnicity and language.

Although it is impossible to give an exact definition of “national identity” or “historical consciousness”, most researchers seem to agree that particular territories – such as a “national home” or an “ancestral homeland” – are of essential importance in defining such ideologies. As Kelman Herbert phrased it, an “almost ubiquitous characteristic of groups that we define as nations is their residence in a common territory that they consider their homeland, or else their shared memory of such a territory – of an ancestral homeland that they may have lost but not forgotten”.³ Groups with collective cultural identities tend to identify themselves – as a community – inside given spaces, so called “national spaces”; vice versa, territories, landscapes or even buildings, for that matter, can be identified as “national” too.⁴ Perhaps the most accurate designation of such manifestations of spatial identity was given by Pierre Nora, who introduced the con-

1 The idea of the Caucasian Hungarians has been exposed by two articles, one in general and one on its Armenian aspects: Péter Pál Kránitz, “A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században” [The idea of the Caucasian Hungarians in the 19th century], *Világtörténet* 36, no. 3 (2014): 529-544; Péter Pál Kránitz, “The idea of the Caucasian Hungarians and its Armenian aspects in 19th century Hungary”, *Banber Matenadarani*, Vol. 21(2014): 205-223.

2 EDENSOR, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford – New York, 2002. 45., SMITH, Anthony D.: *National Identity*. London, 1991.

3 KELMAN, Herbert C.: “Nationalism, Patriotism, and National Identity: Social-Psychological Dimensions.” In: BAR-TAL, Daniel – STAUB, Ervin: *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*. Chicago, 1997. 168-169.

4 Tim Edensor differentiated seven different levels of national places, seven levels of spatial identity: the nation as bounded space; ideological rural national landscapes; iconic sites; sites of popular culture and assembly; familiar, quotidian landscapes; dwellingspaces; and finally, homely spaces. See: EDENSOR, 2002. 36-57.

cept of *lieux de mémoire*, according to which national spaces or sites of the collective cultural memory of a given group are the “embodiment of memory in certain sites where a sense of historical continuity persists” and historical consciousness crystallizes.⁵

The idea of the Caucasian homeland points to a long history. It was first suggested by Sámuel Turkoly, an officer of the cavalry of Ferenc Rákóczi II, who, after the defeat of the war for independence from the Habsburgs in 1711, fled to Russia, and served in the army of the Russian tsar, Peter the Great. He fought in the Russo-Persian War of 1722-1723 and was held prisoner by Persia in the Caucasus. In a letter of his, dating from 1725, he reported sensational news: in the crags of the Caucasus he found the remains of the early Hungarian tribes,

*“And the King of Hungarians resided alongside the Kuma River, in a Castle of which the Walls might be ruined, but they are still standing, and the name of the place in the local pagan languages is called Magyar...”*⁶

The letter was first presented to the public in a journal of the city of Győr in 1747, and in the following 150 years it was re-published at least eight times.⁷ During the 19th century, on the grounds of the belief that the city of Magyar/Madzsari [magari/madžari] was the real site of the historical “capital city” of early Hungarians, more than a dozen explorers and scholars visited the assumed place of the ruins of Magyar.

Already the second expedition that was organized to the Caucasus and the Armenian Plateau by János Károly Ógyallai Besse in 1829-1830 had a great impact in Hungary. János Jerney, historian and publicist, made the following statement in 1840:

*“there is barely a person among the educated people of our nation who wouldn’t know about the journey of János Besse to the region of the Caucasus...”*⁸

By the end of the century, as a result of intensifying media coverage, the idea of the Caucasian Hungarians became so popular that the Caucasus was considered to be the long lost ancestral homeland of Hungarians even among the lowest classes of society. As the founder and director of the Hungarian Ethnographic Society, Ottó Hermann noted in 1898:

*“Even the shepherds in my service, who had access to the newspapers, believed that the legendary Golden Land was found.”*⁹

The idea affected even Hungarian literature and art. One of the most famous and influential Hungarian poets of the 19th century, Mihály Vörösmarty, author of the second Hungarian national anthem, dedicated an epic poem in 1828 to Magyarvár [Hungarian Castle / Castle of Magyar] “on the shore of the River Kuma” in the Caucasus.¹⁰

5 NORA, Pierre: “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.” *Representations*, 26 (1989) 1: 7-24.

6 “Magyar” is the self-appellation of Hungarians.

7 It was published in 1783, 1795, 1801, 1825, 1843, 1867, 1879 and 1895 in several journals, magazines and newspapers such as *Hon*, *Tudománytár*, *Vasárnapi Újság* or *Magyar Közélet*.

8 JERNEY, János: “Local literature. A Journey. I.” *Figyelmező az egyetemes literatura’ körében*. 1840/6. 87-93. (in Hungarian)

9 HERMAN, Ottó: “Count Jenő Zichy’s Journey in the Caucasus.” *Budapesti Szemle*, 93 (1898) 253. 123-139. (in Hungarian)

10 A short fragment of the poem – in a rough translation – sounds as follows: “Crashed, lonely it stands, a picture of consummation, Magyarvár; in its own ruins, looms on the pretty mountains of the Kuma...” As a footnote the poet added the following explanation: “The ruins of Magyarvár still exist on the shore of the River Kuma.” See: VÖRÖSMARTY, Mihály: “Magyarvár.” *Koszorú, Szép-Literatúrai Ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez*, 8 (1828). 161-171.

The idea elaborated above was the most popular at the end of the century, when it was taken up, sponsored and promoted by a wealthy and influential person, politician and historian, Count Jenő Zichy, who financed, organized and led three expeditions to the region between 1895-1898 – one of his expeditions in 1895 was even joined by an Armenian member, Hakob Chellingerian.¹¹ His expeditions gained wide publicity, in 1895 one of the most popular weekly papers, the *Sunday Journal* (*Vasárnapi Újság*) published thirteen articles – two of them on the front page – reporting about the expeditions, spreading news of “peoples related to the ancient Hungarians” who lived in – their “ancient homeland” – the Caucasus, and were “discovered” by the expedition.

Not unrelated to the idea of the Caucasian Hungarians, the theory of an Armeno-Hungarian ethnogenesis appeared in the 19th century and became popular quickly, not only among Transylvanian Armenians, but also among numerous Hungarian scholars too. The first researcher ever to suggest such a relation was János Károly Ógyallai Besse mentioned above, who believed that Armenians – among many other nations of the region – preserved some names in their language that may provide evidence for the historic presence of Hungarians in the Caucasus and the Armenian Plateau. In his book of 1838 published in Paris, Ógyallai Besse assembled a dictionary of “identical” Hungarian-Caucasian words among which he marked a so called “Armenian dynasty of Marzaban” – he clearly mistook the latter for the Persian bureaucratic title of Marzaban – and suggested that this so called dynasty

is the ancestor of the Hungarian noble family of Mar-cibány. He also suggested that the name of the biblical mountain Ararat testifies, in fact, of Hungarian etymology, according to which the original Hungarian name sounds “Ár-ár-állt” meaning “flood-flood-stopped”.¹²

Bálint Kiss, Calvinist priest and historian, in his book of 1839 was the first to formulate the theory of a common Armeno-Hungarian ethnogenesis, which, in his narrative, roots back to the biblical time and place of the Great Flood. Kiss’s basic assumption was that Madai, son of Japheth, is in fact the direct primogenitor of Hungarians (Magyars) who settled down with his people “in the mountains southeast of the Ararat” that was “named Armenia after Aram, his valiant companion, Arménus [sic!]”. Kiss believed that on these lands, the tribes of Aram – the Armenians – and the tribes of Madai – the Hungarians – mingled with each other, which he considered to be one of the most important steps in the formation of the Hungarian nation. He even named the four “Armenian tribes” that assimilated into the Hungarian tribal structure: “Kadusiuses, Amards, Kyrtis and Tapirs”. According to Kiss’s narrative, after the amalgamation of the Hungarians and the Armenians Hungarians lived within the borders of the Parthian Empire and Armenia, wherefrom they were expelled by Muhammad himself in the 7th century, with the help of his army of Muslim conquerors. After their defeat, Hungarians were driven out of the Caucasus to the steppes in the north, wherefrom they began their migration in the direction of Central Europe and today’s Hungary.¹³

11 Very little is known about Hakob Chellingerian – or as the Hungarian sources call him: Csellingerján Jakab. According to István Joó, he studied natural sciences in Munich and Halle and in 1895 travelled through Hungary when he met the members of the expedition and decided to join them. He published articles in Hungarian in several Hungarian journals, such as *Vasárnapi Újság* or *Magyarság*, but mostly in the journal of Transylvanian Armenians entitled *Armenia*. See: Joó, István (ed.): *The Zichy-expedition. Caucasus, Central-Asia, 1895. The journal of Lajos Szádeczky-Kardoss*. Budapest, 2000.

12 DE BESSE, 1838. 79, 89.

13 KISS, Bálint: *Hungarian Antiquities*. Pest, 1839. 136-143, 172-173, 210-211. (in Hungarian)

A more academic approach of the theory of the Armeno-Hungarian ethnogenesis was represented by József Thúry, academic, linguist and orientalist. He believed that the predecessor of Hungarians was an Armenian sub-ethnic group called Siavordi which, prior to the 9th century, lived in the “Armenian district of Udi”, between “the River Kura in the North; Lake Sevan, or Artsakh [...] in the South; Kukar province in the West; and finally, Sheki and Phaidagaran provinces in the East.”¹⁴ The foundation of this theory lied in the fact that the first written account on Hungarians, imparted in the *De administrando Imperio* of Constantine VII – emperor of the Byzantine Empire – used the name “Sabartoi asphaloi” for Hungarians – the origins of which designation are still unclear. However, József Thúry appeared to find a satisfying solution which was also reinforced by the idea of the Caucasian Hungarians.¹⁵ Thúry, as an academic orientalist, was one of the first Hungarian scholars to research Armenian sources and related literature,¹⁶ in the course of which he was the first to discover the name of the “Armenian sub-ethnic group” Siavorti. Its similarity with the name Sabartoi Asphaloi led him to posit common Armenian-Hungarian origins. Referring to historian Stephanos Orbelian, Thúry believed that even at that time, in the Syunik region of Armenia, there was a place called Hungarian-valley (Մաճառակաձոր), which also indicated the veraciousness of his theory.¹⁷

The concept of a common Armeno-Hungarian ethnogenesis was popular among the Armenian community of Transylvania too, which led to the formulation of an Armenian narrative of the theory. The Armenian community of Transylvania was a highly assimilated national group of the Hungarian Kingdom that became integrated into the Hungarian social (many of them received a title of nobility) and religious structure (they adopted Catholicism by the unification with the Catholic Church, and by the establishment of the Armenian Catholic Church of Hungary) throughout the 18th and 19th centuries.¹⁸ On a certain level of assimilation, the Armenians of Transylvania – even whose vernacular was Hungarian¹⁹ – developed a dual-identity which suited the idea of a shared past with the Hungarian people.

Kristóf Lukácsy, Armenian Catholic vicar of Armenopolis (in Armenian: Հայաքաղաք [Hayak’alak’]; in Hungarian: Szamosújvár; today: Gherla, RO), in his book of 1870 entitled *The Progenitors of Hungarians, their Olden Names and Habitations* ventured upon proving that Hungarians are “an ancient folk of the Armenian race” whose “birthplace and original habitation was, in my opinion, Great-Armenia, namely its Northern part, which used to be called Upper-Armenia alongside the River Araxes.”²⁰ In his book Lukácsy imparted a dictionary of 212 “identical” Armenian and Hunga-

14 THÚRY, József: “The ‘Savarti-asphali’ name of Hungarians.” *Századok*, 31 (1897) 4. 322.

15 His theory was not without any supporters. For example, Károly Fiók, philologist of the Parsee and Sanskrit languages, in his article of 1897 agreed with Thúry’s idea: FIÓK, Károly: “Again about the name ‘sabatiasfaloi’. Second and final article.” *Századok*, 31 (1897) 7-8. 611-617, 699-706.

16 He used the works of Movses Khorenatsi, Stephanos Orbelian, Mikhael Chamichian and Ghukas Inchichyan.

17 THÚRY, 1897. 325.

18 For more detailed information see: KOVÁCS, Bálint – BERNÁD, Rita (eds.): *The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis*. Budapest – Gyulafehérvár – Leipzig, 2013., KOVÁCS, Bálint – PÁL, Emese (eds.): *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Budapest – Leipzig, 2013.

19 There was even a ditty among them that stated: “In Armenopolis, near the Szamos River, more Hungarian than the Hungarians – we are.” See in: SZÜCS SALGÓ, Mária: “In the wake of Armenians.” *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 26 July 1936. 32. (in Hungarian)

20 LUKÁCSY, Kristóf: *The Progenitors of Hungarians, their Olden Names and Habitations*. Kolozsvár, 1870. 151, 180. (in Hungarian)

rian words to support his theory. The basis of this idea was the preconception that the primogenitor of Hungarians was not Japheth but Chus, son of Ham, whose descendants were called Khushs. He believed that the homeland of the Khushs (Hungarians) was a district of Artsakh called Khusdi, where the name of a settlement still provides proof for the historic existence of Hungarians: H'narakert (Հնարակերտ) founded by Hunor, a mythical primogenitor of the Hungarians.²¹ The theory of Kristóf Lukácsy was acknowledged and supported by Lukács Patrubány too,²² a teacher at the University of Budapest, of Armenian descent, and also by Simon Fáraó, an Armenian Catholic parson of Csíkszépvíz (Frumoasa, RO).²³

On the grounds of the theory proposed by Lukácsy, Kristóf Szongott, editor of the journal entitled *Armenia* and founder of the *Armenian Museum* in Armenopolis, developed his own narrative of the Armeno-Hungarian ethnogenesis.²⁴ In his book of 1906 entitled *The Origins and Homeland of Hungarians*, he attempted to explicate the etymology of the designation used by Constantine VII for Hungarians – i.e. Sabartoi Asphaloi – by pointing to Armenian-Greek etymology as its origin. Szongott believed that the word Sabartoi stands for the combination of Armenian words սեւ (black) and որդի (son) – while the Greek word Asphaloi (black) emphasized its Greek nature only. Szongott

also presented an imaginative idea, according to which Hungarians – just like the designation Sabartoi Asphaloi – were of a mixed Armenian-Greek origin. The two peoples intermingled in Eteköz (probably today's inner Ukraine, north of the Black Sea), where the imperial household of Heraclius – emperor of the Byzantine Empire –, after having fled the Empire subsequent to the emperor's death and blending with the local Armenian community in the second half of the seventh century, resolved to establish a new language, culture and identity, but also to create a new family, in which the son born of the father, Greece, and the mother, Armenia, was the Hungarian nation itself. As an appendix to his book, Szongott published a dictionary of several hundreds of putative congruencies of the Armenian, Greek and Hungarian languages.²⁵

As for a brief conclusion, it is well-grounded to state that the idea of Caucasian Hungarians and an Armeno-Hungarian ethnogenesis were of a great influence both on Hungarian and Transylvanian Armenian national identities and historical consciousness in the 19th century. Among the different Caucasian nations and ethnicities associated with Hungarians, the possibility of Armenians being “related people” was one of those discussed the most frequently, since Armenians constitute a nation with an ancient history to which it was prestigious to promulgate kinship.

21 LUKÁCSY, 1870. 155-163.

22 PATRUBÁNY, Lukács: “Ancient Hungarians in Armenia.” *Armenia*, 13 (1899) 7. 232. (in Hungarian)

23 FÁRAÓ, Simon: “A szépvízi örmény telep. I.” *Armenia*, 2 (1888) I. 7.

24 He also translated into Hungarian and published Movses Khorenatsi's *History of Armenia* in 1892, giving grounds for further academic investigations on the early Armenian history: CHORENEI, Mózes: *History of Great-Armenia*. Szamosújvár, 1892. (in Hungarian)

25 SZONGOTT, Kristóf: *The Origins and Homeland of Hungarians*. Szamosújvár, 1906. (in Hungarian)

ՀՈՒՆԳԱՐԱՑԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀՈՒՆԳԱՐԱՑԻՆԵՐԻ ԲՆՕՐՐԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՓՆՏՐԵԼԻՄ¹

Սույն հոդվածը 19-րդ դարի հունգարացիների ազգային ինքնության և պատմական գիտակցությանը վերաբերող շարունակվող ուսումնասիրության հրապուրիչ մի տեսակետի հակիրճ ամփոփում է՝ կովկասյան հունգարացիների և Կովկասում նրանց «ազգային բնօրրանի»։ Լեոնային այս տարածաշրջանը ճանաչվել էր իբրև «ազգի սրբազան վայր» (Էդենշոր, 2002:45) և ընկալվում էր որպես *lieu de mémoire* (հիշողության վայր), այսինքն համարվում էր հունգարացիների հնագույն ծննդավայրը՝ ոսկեդարի փառահեղ անցյալը և նրանց նախնիների գոյությունը փաստող պատմական վայրերով:² 19-րդ դարի ընթացքում տասնյակից ավելի հունգարական արշավախմբեր են այցելել Կովկաս՝ հունգարական ցեղերի հետնորդներին գտնելու նպատակով: Տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդներից, ազգություններից կամ էթնիկ խմբերից շատերը համարվեցին հունգարացիների հետնորդները կամ ազգակիցները, և այս կերպ, ազգակցության ուղիղ կապ առաջադրվեց հունգարացիների և Վրաստանի պարթևների (Իշտվան Հորվաթ, 1825 թ.), կարաչայների (Գերգեյ Դանկովսկի, 1826 թ.) արխանների, վրացիների և կարաչայների (Յենյո

Զիչի, 1897 թ.), կաբարդիների (Գաբոր Բալինտ և Լայոշ Սադեցկի-Կարդոշ, 1901թ. և 1917 թ.) միջև, և այս ցուցակը կարելի է շարունակել: Հայ ժողովուրդը նույնպես այս խմբից է՝ հունգարացի և Տրանսիլվանիայի հայ պատմաբանները ենթադրում են, որ ուղիղ առնչություններ կան հունգարացիների և հայերի, նրանց էթնիկ առանձնահատկությունների և լեզվի միջև:

Չնայած հնարավոր չէ տալ «ազգային ինքնություն» և «պատմական գիտակցություն» եզրերի ճշգրիտ սահմանումը, այնուամենայնիվ ուսումնասիրողների մեծ մասը կարծես թե համակարծիք են, որ տվյալ տարածքները - ինչպիսիք են «ազգի բնօրրանը», «նախնյաց հայրենիքը» - էական կարևորություն ունեն նման տեսությունների սահմանման խնդրում: Հերբերտ Բելմանի սահմանմամբ՝ «որպես ազգ բնորոշվող խմբերի, համարյա ամենուրեք հանդիպող, բնութագրումը նրանց բնօրրանն է՝ ընդհանուր մի տարածք, որ իրենք համարում են իրենց հայրենիքը, կամ էլ կրում են միասնական հիշողություն՝ նման տարածքի վերաբերյալ, որը որպես «նախնյաց բնօրրան» գուցե կորսված է, բայց ոչ մոռացված»:³ Հավաքական մշակութա-

---

1 Կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ տեսակետը ներկայացվել է երկու հոդվածով՝ մեկը ընդհանուր բնույթի, մյուսը՝ հայկականության տեսանկյունից. Péter Pál Kránitz, „A kaukázusi magyarság gondolata a 19. Században” [Կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ տեսակետը 19-րդ դարում], *Világtörténet* 36, no. 3(2014): 529–544; Péter Pál Kránitz, The Idea of the Caucasian Hungarians and its Armenian Aspects in the 19th Century Hungary [Կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ տեսակետը և նրա հայկականության տեսակետները 19-րդ դարի Հունգարիայում], *Բանբեր Մատենադարանի*, հ. 21, (2014): 205–223.
2 Tim EDENSOR, *National Identity, Popular Culture and Everyday Life* [Ազգային Ինքնություն, Ժողովրդական մշակույթ և կենցաղ] (Oxford–New York: Berg, 2002) 45., Anthony D. SMITH, *National Identity* [Ազգային Ինքնություն] (Reno: University of Nevada Press, 1991)
3 Herbert C. KELMAN, *Nationalism, Patriotism, and National Identity: Social-Psychological Dimensions* [Ազգասիրություն, հայրենասիրություն և ազգային ինքնություն. Հասարակական-հոգեբանական չափերը], in *Patriotism is the Lives of Individuals and Na-*

յին ինքնությունն ունեցող խմբերը միտում ունեն իրենց՝ որպես համայնք, նույնացնելու տվյալ տարածքի՝ այսպես կոչված «ազգային տարածքի» ներսում, և ընդհակառակը՝ նաև տարածքները, բնապատկերները կամ նույնիսկ կառույցները կարող են նույնացվել որպես «ազգային»:⁴ Հավանաբար «տարածական ինքնության այս տեսակ դրսևորումների ամենադիպուկ սահմանումը տվել է Պիեռ Նորան, որը ներմուծել է *lieu de mémoire* հասկացությունը: Ըստ նրա տվյալ խմբի հավաքական մշակութային հիշողության ազգային տարածքները կամ վայրերը «այն որոշակի վայրերի մարմնավորումն է հիշողության մեջ, որտեղ պահպանվում է դրանց պատմական շարունակականության գագուտը» և բյուրեղանում է պատմական գիտակցությունը:⁵

Կովկասյան հայրենիքի գաղափարի առաջացումը ունի երկար պատմություն: Այն առաջին անգամ առաջարկել է Շամուել Տուրկոյը՝ Ֆերենց Ռակոցի II-ի հեծելազորի սպան, ով պարտվեց 1771 թվականին Հաբսբուրգների դեմ մղած անկախության պատերազմում, փախավ Ռուսաստան և ծառայեց ռուսական ցարի՝ Պետրոս Մեծի, բանակում: Նա մասնակցել է 1722-1723 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին, գերի ընկել պարսկական բանակին և պահվել Կովկասում: 1725 թվականին գրած իր նամակներից մեկում նա սենսացիոն մի նորություն հայտնեց. Կովկասի

ժայռերից մեկում նա գտել էր հունգարական հնագույն ցեղերի նախնիների վերաբերյալ տեղեկություն. «և հունգարացիների թագավորը ապրում էր Կումա գետի կողքին, մի ամրոցում, որի պատերը խարխուլ են, սակայն դեռևս կանգուն, իսկ վայրը տեղի հեթանոսական լեզուներով կոչվում է Մադյար...»:⁶

Նամակը առաջին անգամ ներկայացվել է հանրությանը Դյոռ քաղաքի ամսագրում 1747 թվին և հաջորդ 150 տարիների ընթացքում վերահրատարակվել է առնվազն ութ անգամ:⁷ 19-րդ դարի ընթացքում Մադյարի/Մաջարի քաղաքը՝ որպես հունգարացիների նախնիների պատմական «մայրաքաղաքի» իրական տեղ լինելու հավանական ենթադրության հիման վրա, տասնյակից ավելի հետազոտողներ և գիտնականներ այցելեցին Մադյարի ավերակների ենթադրյալ վայրը:

Արդեն 1829-1830 թթ. Յանոշ Կարոյ Օդյալաի Բեշեի դեպի Կովկաս և Հայկական բարձրավանդակ կազմակերպած երկրորդ գիտարշավը մեծ ազդեցություն ունեցավ Հունգարիայում: 1840 թվականին պատմաբան և հրապարակախոս Յանոշ Յերնին հաղորդեց հետևյալը. «մեր ազգի կրթված մարդկանց մեջ հազիվ թե գտնվի մեկը, ով չիմանա Յանոշ Բեսսեի Կովկաս կատարած ուղևորության մասին»:⁸ Դարավերջին, լրատվամիջոցների աշխույժ լուսաբանման

tions [Հայրենասիրությունը անհատների ու ազգերի կյանքում], ed. Daniel BAR-TAL and Ervin STAUB (Chicago: Nelson-Hall, 1997) 168–169.

4 Թիմ Էդենզորը առանձնացում է ազգային վայրերի յոթ տարբեր մակարդակներ, տարածքային ինքնության յոթ մակարդակներ՝ ազգը որպես փակ տարածություն, ազգային գաղափարական, գյուղական բնապատկերներ, սրբազան վայրեր, ժողովրդական մշակույթի և հավաքների վայրեր, ծանոթ, ամենօրյա բնապատկերներ, բնակության և վերջապես ընտանեկան-տնային տարածություններ: St u Edensor: 2002. էջ 36–57.

5 Pierre NORA, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire” [Հիշողության և պատմության միջև. հիշողության վայրեր], *Representations* 26, no. 1 (1989): 7–24.

6 Մադյար՝ բառը հունգարացիների ինքնանվանումն է:

7 Այն հրատարակվել է 1783, 1795, 1801, 1825, 1843, 1867, 1879 և 1895 թվականներին մի քանի ամսագրերում և թերթերում, ինչպիսիք են Hon, Tudománytár, Vasárnapi Újság կամ Magyar Közélet պարբերականները

8 János JERNEY, „Hazai Literatura. Utazás. I.” [Տեղական գրականություն: Ուղևորություն I], *Figyelmez az egyetemes literatura’ körében* 6(1840): 87–93.

արդյունքում, կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ տեսակետը այնքան համատարած դարձավ, որ նույնիսկ հասարակության ստորին շերտերում Կովկասը համարվում էր հունգարացիների նախնյաց վաղուց կորցրած բնօրրանը: Ինչպես 1898 թվականին նշել է Հունգարական ազգագրական ընկերության հիմնադիր և տնօրեն Օտտո Հերմանը. «Նույնիսկ ինձ մոտ աշխատող հովիվները, որոնց համար մատչելի էր մամուլը, հավատացած էին, որ առասպելական «Ոսկե երկիրը» գտնվել է:» Այս տեսակետը ներգործեց նաև հունգարական գրականության ու արվեստի վրա: 19-րդ դարի ամենահայտնի ու ազդեցիկ հունգարացի բանաստեղծներից մեկը՝ Միխայի Վյորոշմարտին, որը Հունգարիայի ազգային երկրորդ օրհներգի հեղինակն է, 1828 թվականին մի էպիկական պոեմ է նվիրել Կովկասում՝ Կում գետի վրա գտնվող, Մադյարվար ամրոցին (հունգարական ամրոց /Մադյարի ամրոց):⁹

Դարավերջին այս տեսակետը ամենամեծ ժողովրդականությունն էր վայելում, երբ քաղաքագետ ու պատմաբան կոմս Յենյո Զիչի նման հարուստ ու ազդեցիկ մեկը ստանձնեց այդ գաղափարի սատարումն ու առաջնորդումը: 1895-1898 թվականներին Զիչին ֆինանսավորեց, կազմակերպեց ու գլխավորեց երեք գիտարշավ

դեպի այդ տարածաշրջան, որոնցից մեկում (1895 թ.) նույնիսկ հայ մասնակից կար՝ Հակոբ Չելլինգերյան անունով:» Զիչիի արշավները լայնորեն գովազդում էր ամենամեծ վաճառք ունեցող «Վաշարնապի Ուշազ» (Կիրակնօրյա ամսագիր) շաբաթաթերթը, որը 1895 թվականին հրատարակեց 13 հոդված (որից երկուսը առաջին էջում)՝ գիտարշավների մասին հաղորդագրություններով, տարածելով Կովկասում՝ իրենց «հնավուրց բնօրրանում» ապրող «հունգարացիների և ազգակից ժողովրդի» մասին լուրը, որին «հայտնաբերել էր» արշավախումբը:

Կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ այս տեսակետից 19-րդ դարում ծնունդ առավ հայ-հունգարական էթնոգենեզի տեսությունը, որը սկսեց արագ տարածում ստանալ ոչ միայն Տրանսիլվանիայի հայերի, այլև բազմաթիվ հունգարացի գիտնականների շրջանակում: Այս առնչությունն առաջադրած անդրանիկ հետազոտողը վերոհիշյալ Յանոշ Կարոյ Օդյալաի Բեշեն էր, ով գտնում էր, որ հայերը՝ ի թիվս տարածաշրջանում ապրող շատ այլ ազգերի, իրենց լեզվում պահպանել են որոշ անվանումներ, որոնք կարող են վկայել Կովկասում և Հայկական բարձրավանդակում հունգարացիների պատմական ներկայության մասին: 1838 թվականին Փարիզում հրատարակված իր գրքում նա հունգարա-կովկասյան «նույնահունչ» բառերի

9 Ottó HERMAN, "Gróf Zichy Jenő utazása a Kaukázusban" [Կոմս Յենո Զիչիի ուղևորությունը Կովկաս], *Budapesti Szemle*, 93, no. 253 (1898): 123–139.

10 Պոեմից մի կարճ հատված՝ անմշակ թարգմանությամբ. «Խորտակված, միայնակ կանգնած է այն, վախճանի պատկեր, Մադյարվար: իր իսկ ավերակների մեջ, երևում է Կումայի գեղեցիկ լեռներում...»: Որպես տողատակ բանաստեղծը ավելացնում է հետևյալ բացատրությունը. Մադյարվարի ավերակները դեռևս գոյություն ունեն Կումա գետի ափին»: Sten: Mihály Vörösmarty, "Magyarvar" [Մադյարվար] *Koszorú, Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* 8(1828): 161–171.

11 Շատ քիչ բան է հայտնի Հակոբ Չելլինգերյանի մասին, կամ, ինչպես հունգարական աղբյուրներն են նրան անվանում՝ Յակար Չելլինգերյան: Ըստ Իշտվան Յոնյի, նա բնական գիտություններ է ուսումնասիրել Մյունխենում և Հայլեում, և 1895 թվին ճանապարհորդել է ամբողջ Հունգարիայով: Այդ ժամանակ նա հանդիպում է արշավախմբի մյուս մասնակիցներին և որոշում է միանալ նրանց. Նա հոդվածներ է հրատարակել հունգարերենով մի քանի հունգարական ամսագրերում, ինչպիսիք են *Vasárnapi Újság* կամ *Magyarság*, բայց մեծ մասամբ Տրանսիլվանիայի հայերի «Արմենիա» ամսագրում: Sten: Zichy-expedició. *Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinnaplója [Զիչիի արշավախումբը: Կովկաս: Կենտրոնական Ասիա, 1895. Լայոշ Սադեցկի-Կարոշի ամսագիր]*, ed. István Joó (Budapest: Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó, 2000)

բառարան է կազմել, որում նշել է «Մարգարան հայկական տոհմը» (անկասկած շփոթելով այն *մարգարան* պարսկական վարչական տիտղոսի հետ) և ենթադրել, որ այս տոհմը Մարցիբանի հունգարական ազնվական տոհմի նախնիներն են: Նա նաև ենթադրում է, որ բիրլիական Արարատ անունը, փաստորեն, ունի հունգարական ստուգաբանություն, ըստ որի հին հունգարերենով անունը հնչում է որպես «Ár-ár-állt» («Ար-ար-ալլտ = ջրհեղեղը, ջրհեղեղը դադարեց»):¹²

Հայ-հունգարական ընդհանուր էթնոգենեզի տեսությունը առաջին անգամ իր գրքում (1839 թ.) ձևակերպեց կալվինիստ հոգևորական Բալինտ Կիշը, որն իր շարադրանքում հասնում է Մեծ ջրհեղեղի բիրլիական ժամանակներ ու վայր: Կիշի հիմնական ենթադրությունն այն էր, որ Հապետի որդի Մադայը, փաստորեն, հունգարացիների (մադյարների) անմիջական նախահայրն է, որն իր ժողովրդով հաստատվեց Արարատից հարավ-արևելք գտնվող լեռներում՝ «Արամի, նրա քաջ ընկերոջ Արմենուսի [sic!/այսպե՛ս] անունով կոչված Արմենիայում»: Կիշը կարծում էր, որ այս հողերում Արամի ցեղերը (հայերը) և Մադայի ցեղերը (հունգարացիները) խառնվեցին, ինչը նա համարում էր ամենակարևոր քայլերից մեկը հունգար ազգի կազմավորման մեջ: Նա նույնիսկ տվեց հունգարացիների ցեղային կառուցվածքում ձուլված չորս «հայկական ցեղերի» անունները՝ Կադուսիուս, Ամարդներ, Կուրտիսներ և Տապիրներ»: Հունգարացիների և հայերի միախառնումից հետո, ըստ Կիշի,

հունգարացիները ապրում էին Պարթևական կայսրության և Հայաստանի սահմաններում, որտեղից Մուհամմադը նրանց վտարեց 7-րդ դարում՝ մահմեդական նվաճողների իր բանակով: Պարտությունից հետո նրանց Կովկասից դուրս քշեցին դեպի հյուսիս՝ տափաստաններ, որտեղից նրանք սկսեցին գաղթել Կենտրոնական Եվրոպայի և մերօրյա Հունգարիայի ուղղությամբ:¹³

Ակադեմիկոս, լեզվաբան և արևելագետ Յոժեֆ Տուրին հայ-հունգարական էթնոգենեզիսի ավելի ակադեմիական մոտեցմամբ տեսություն ստեղծեց: Նրա համոզմամբ հունգարացիների նախնիները սերում էին Շիավորդի կոչվող հայկական էթնիկ ենթախմբից, որոնք մինչև 9-րդ դարը ապրել են «հայկական Ուդի շրջանում» «հյուսիսում Քուր գետի, իսկ հարավում՝ Սևանա լճի, կամ Արցախի [...] միջև; արևմուտքում՝ Կուկար նահանգն էր, և վերջապես արևելքում՝ Շեքի և Փայտակարան նահանգները»:¹⁴ Այս տեսության հիմքում ընկած է այն փաստը, որ հունգարացիների մասին առաջին գրավոր հիշատակումն արել է բյուզանդական կայսր Կոնստանտին VII-ը՝ իր *De administrando Imperio* (Կայսրության կառավարման մասին) աշխատությունում՝ հունգարացիների համար օգտագործելով «շավարտի աշպալի» անվանումը, որի ակունքները մինչ օրս պարզ չեն: Մակայն, Յոզեֆ Տուրին կարծես թե գտավ համոզիչ մի լուծում, որը հիմնավորվեց նաև կովկասյան հունգարացիների վերաբերյալ տեսակետով:¹⁵ Կրթությամբ արևելագետ Տուրին հունգարացի առաջին գիտնականներից մեկն էր, որ ուսումնասիրեց

12 Jean Carl de Besse, *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie en Arménie en Asie-mineure et a Constantinople en 1829 et 1830...* [*Ճամփորդություն Դրիմ, Կովկաս, Կրաստան, Հայաստան, Փոքր Ասիա և Կոստանդնուպոլիս 1829 և 1830 թվականներին՝ Հունգարիայի պատմությանը ծառայելու նպատակով, հարդարված վիմագիր հինգ տախտակներով*] (Paris: Delanuy, 1838)

13 Bálint Kiss, *Magyar Régiségek [Հունգարական հնություններ]* (Pest: Landerer, 1839) 136-143, 172-173, 210-211.

14 József Thury, "A magyaroknak a "szavarti-aszfali" neve" [*Հունգարացիների «շավարտի աշպալի» անվանումը*], *Századok* 31, nr. 4 (1897): 322.

15 Նրա տեսությունը ուներ աջակիցներ. Օրինակ, բանասեր, ֆարսի և սանսկրիտ լեզուների մասնագետ Կարոյ Ֆիոկը 1897 թ. իր հոդվածում հասնաձայն էր Տուրիի տեսակետների հետ: Károly Fiók, "Megint a "sabartoiásfaloi" névről: második és befejező közlemény" [*Նորից «սավատոյասֆալոյ» անվանման մասին. Երկրորդ և վերջին հոդվածը*], *Századok* 31, no. 7-8 (1897): 611-617, 699-706.

հայկական աղբյուրներ և մասնագիտական գրականություն:¹⁶ Ուսումնասիրության սկզբում նա ստուգաբանեց Շիավորդի հայկական էթնիկ խմբի անվանումը, որի նմանությունը *Մաքարոսի Ասֆալտի* անվանման հետ դրդեց նրան գալ հայ-հունգարական ընդհանուր ակունքների մասին եզրահանգմանը: Հղելով պատմաբան Ստեփանոս Օրբելյանին, նա այն տեսակետը ուներ, որ նույնիսկ այդ ժամանակ, Հայաստանի Սյունիք նահանգում, կար մի վայր, որ կոչվում էր Հունգարական դաշտ/ հովիտ (Մաճառակաձոր), ինչը հաստատում էր իր տեսության հավաստիությունը:¹⁷

Հայ-հունգարական ընդհանուր էթնոգենեզի մասին դրույթը հայտնի էր նաև Տրանսիլվանիայի հայ համայնքին, ինչը բերեց այդ տեսության հաստատմանը հայոց պատմության մեջ: Հունգարական թագավորությունում Տրանսիլվանիայի հայ համայնքը բավականին ձուլված ազգային խումբ էր, որը 17-19. դդ. ինտեգրվել էր հունգարական հասարակական և կրոնական կառույցներում (նրանցից շատերը ստացան ազնվական տիտղոսներ, ինչպես նաև կաթոլիկություն ընդունեցին՝ Հռոմի հետ միավորվելով և հիմնեցին Հունգարիայի հայ կաթոլիկ եկեղեցին):¹⁸ Ձուլման որոշակի մակարդակում Տրանսիլվանիայի հայերը, հատկապես նրանք, ում մայրենի լեզուն հունգարերենն էր¹⁹, ձեռք

բերեցին կրկնակի ինքնություն, որոնց համար հունգար ժողովրդի հետ ընդհանուր անցյալ ունենալու գաղափարը լիովին հարմար էր:

Արմենոպոլիսի (հայերեն՝ Հայաքաղաք, հունգարերեն՝ Սամոշուվար, այսօր՝ Գերլա, Ռումինիա) հայ կաթոլիկ քահանա Կրիշտոֆ Լուկաչին 1870 թ. հրատարակեց “Հունգարացիների նախահայրերը, նրանց հին անունները և բնակատեղիները” խորագրով գիրքը, որում նա փորձել է ապացուցել հունգարացիների հայ ցեղի (ռասա) հին ժողովուրդ լինելը: Իր կարծիքով, հունգարացիների ծննդավայրը և սկզբնական բնակատեղին, Մեծ Հայքն էր, այսինքն՝ նրա հյուսիսային մասը, որը կոչվում էր Բարձր Հայք՝ Արաքս գետի ափին²⁰: Իր գրքում նա հայերեն և հունգարերեն 212 նման հնչողությամբ բառերի ցուցակ է տալիս՝ իր տեսակետը հիմնավորելու համար: Այս գաղափարի հիմքում այն կանխակալ կարծիքն է, որ հունգարացիների նախահայրը ոչ թե Հապետն է, այլ Համի որդի Խուշը, որի հետնորդները կոչվում էին խուշեր: Նա կարծում էր, որ խուշերի (հունգարացիների) բնօրրանը Խուշդի կոչվող շրջանն է Արցախում: Այդտեղ հունգարացիների պատմական ներկայության մասին վկայում է նա մի բնակավայրի անուն, որն է Հնարակերտը՝ հունգարացիների դիցաբանական նախահոր Հունորի հիմնած վայրը:²¹ Բուդապեշտի

16 Նա օգտագործում էր Մովսես Խորենացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Միքայել Չամչյանի և Ղուկաս Ինճինճյանի աշխատությունները:

17 ТНУРЫ: 1897. էջ 325:

18 Ավելի մանրամասն տեղեկության համար տե՛ս *The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis [Հայկական կաթոլիկ հավաքական արխիվը Արմենոպոլիսում]*, ed. Bálint Kovács and Rita Bernád (Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig: Leipziger Univ. Verl., 2013), *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin [Արարատ լեռից հեռու. Հայկական մշակույթը Գարպատյան ավազանում]* (Budapest–Leipzig: Országos Széchényi Könyvtár, 2013)

19 Նույնիսկ մի փոքրիկ երգ կար նրանց մոտ, որում ասվում էր. “Արմենոպոլիսում, Սամոս գետի մոտ, մենք ավելի հունգարացի ենք, քան հունգարացիները”: St u Mária Szűcs SALGÓ, “Örmények nyomában” [Հայերի հետքերով], *Pesti Hírlap Vasárnapja*, July 26, 1936. 32.)

20 Kristóf LUKÁCSY, *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei [Հունգարացիների նախահայրերը, նրանց հին անունները և բնակատեղիները]* (Kolozsvár, 1870) 151, 180.

21 LUKÁCSY: 1870. էջ 155-163.

համալսարանի դասախոս, հայագգի Լուկաշ Պատրուբանին²² նույնպես ընդունում և սատարում է Կրիշտոֆ Լուկաշիի ,ինչպես նաև Չիկսեպլիզի (Ֆրամոասա, Ռումինիա) հայ կաթոլիկ քահանա Շիմոն Ֆարաոյի տեսություններին:²³

Կրիշտոֆ Սոնգոտը, որը “Արմենիա” ամսագրի խմբագիրն էր և Արմենոպոլիսում հայկական թանգարանի հիմնադիրը, Լուկաշիի առաջարկած տեսության հիման վրա ստեղծեց հայ-հունգարական էթնոգենեզի իր պատմությունը:²⁴ 1906 թվականին հրատարակված “Հունգարացիների ծագումն ու բնօրրանը” խորագրով իր գրքում նա փորձեց պարզաբանել Կոնստանտին 7-ի հունգարացիներին տված Sabaroi Asphaloi (Սաբարոտի Ասֆալոի) անվանումը՝ հայ-հունական ստուգաբանությամբ: Նա այն կաճիքին էր, որ Շաբարոտի բառը հայերեն “սև” և “որդի” բառերի համակցությունն է, իսկ Աշպալոի (հունարեն “սև”) միայն ընդգծում է նրա հունական բնույթը: Սոնգոտը հանդես եկավ երևակայական մի եզրահանգումով, որ հունգարացիները խառնածին են՝ հայ-հունական ծագումով, ճիշտ այնպես, ինչպես Sbaratoi Asphaloi անվանումն է: Երկու ազգերի ձուլումը կատարվել է Էտեկյոզում (հավանաբար ժամանակակ-

ից Ուկրաինայի խորքում, Սև ծովից հյուսիս), որտեղ ապաստանել էին բյուզանդական կայսր Հերակլեսի՝ 7-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ կայսեր մահից հետո փախուստի դիմած պաշտոնյաները: Նրանք խառնվեցին տեղի հայ համայնքի հետ և “ծրագրեցին” ստեղծել նոր լեզու, մշակույթ և ինքնություն՝ մի ընտանիք, որտեղ հայրը Հունաստանն էր, մայրը՝ Հայաստանը, իսկ նորածին որդին՝ հենց ինքը հունգար ազգն էր: Որպես իր գրքի հավելված, Սոնգոտը հրատարակեց բառարան՝ հայերեն, հունարեն և հունգարերեն լեզուներում հանդիպող մի քանի հարյուրի հասնող համանման բառերի:²⁵

Որպես ամփոփ եզրակացություն, հիմնավորված կերպով կարելի է պնդել, որ 19 դարում կովկասյան հունգարացիների, և հայ-հունգարական էթնոգենեզի վերաբերյալ տեսակետները մեծ ազդեցություն են ունեցել և՛ հունգարացիների, և՛ Տրանսիլվանիայի հայերի ազգային ինքնության ու պատմական գիտակցության վրա: Հունգարացիների հետ առնչվող կովկասյան տարբեր ազգերի և ժողովուրդների մեջ, հայերը առավել քննարկված «ազգակից ժողովուրդներից մեկն են»․ հնագույն պատմություն ունեցող մի ազգ, որի հետ ազգակցական կապ

22 Lukács PATRUBÁNY, “Ősmagyarok örményországban” [Հին հունգարացիները Հայաստանում], *Armenia* 13, no. 7 (1899): 232.

23 Simon FÁRAÓ, “A szépvízi örmény telep” [Մեպլիզի հայկական բնակավայրերը], *Armenia* 2, no. 1 (1888): 7.

24 Նա նաև հունգարերեն է թարգմանել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և 1892 թ. հրատարակել, հող պատրաստելով վաղ շրջանի հայոց պատմության ակադեմիական հետագա ուսումնասիրությունների համար: Mózes CHORENEL, *Nagy-Örményország története* [Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց] (Szamosújvár, 1892)

25 Kristóf SZONGOTT, *A magyarok eredete és őslaka [Հունգարացիների ծագումն ու բնօրրանը]* (Szamosújvár, 1906)